

De betekenis van landbouwhuisdieren in de hulpverlening

Resultaten van interviews met professionals op zorg- en kinderboerderijen

Jan Hassink

Met medewerking van Frank van Almenkerke (Stichting Omslag) en
Dorea Ketelaars (Plant Research International)

Rapport 45

De betekenis van landbouwhuisdieren in de hulpverlening

Resultaten van interviews met professionals op zorg- en kinderboerderijen

Jan Hassink

Met medewerking van Frank van Almenkerke (Stichting Omslag) en
Dorea Ketelaars (Plant Research International)

Bron foto's omslag: Zorgboerderij Asselterhof

Plant Research International B.V., Wageningen
maart 2002

Rapport 45

© 2002 Wageningen, Plant Research International B.V.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Plant Research International B.V.

Exemplaren van dit rapport kunnen bij de (eerste) auteur worden besteld. Bij toezending wordt een factuur toegevoegd; de kosten (incl. verzend- en administratiekosten) bedragen € 15 per exemplaar.

Plant Research International B.V.

Adres : Droevendaalsesteeg 1, Wageningen
: Postbus 16, 6700 AA Wageningen
Tel. : 0317 - 47 70 00
Fax : 0317 - 41 80 94
E-mail : post@plant.wag-ur.nl
Internet : <http://www.plant.wageningen-ur.nl>

Inhoudsopgave

	pagina
Voorwoord	1
Samenvatting	3
1. Inleiding	5
1.1 Dieren in de zorg en hulpverlening	5
1.2 Landbouw en Zorg	5
2. Aanleiding, doel en opzet van het project ‘Volwaardige plaats voor de zorgfunctie van het landbouwhuisdier in de samenleving’	7
2.1 Ontwikkeling en opzet van het project	7
2.2 Opzet van de interviews	8
3. De kwaliteiten van landbouwhuisdieren en een boerderij omgeving	13
3.1 De context van de boerderij	13
3.2 Kwaliteiten van een boerderij die invloed hebben op de ontwikkeling van een cliënt	13
3.3 Kwaliteiten van dieren	16
3.4 Overwegingen bij de keus voor een bepaalde diersoort	18
3.5 Verschillen tussen diersoorten en rassen	19
4. Aansluiting van activiteiten en werkzaamheden bij de vragen van cliënten	31
4.1 Vragen van cliënten: motivaties om dieren in te zetten	31
4.2 Voorbeelden van doelstellingen en bijpassende werkzaamheden	31
4.3 Voorbeelden van ervaringen met dieren op kinder- en zorgboerderijen	34
5. Aandachtspunten, risico’s en knelpunten bij de inzet van dieren	37
5.1 Dierenwelzijn	37
5.2 Overdragen van dierziekten naar de mens (zoönosen)	38
5.3 Ongelukken	38
5.4 Regelgeving	39
6. Externe contacten van de boerderij	41
6.1 Inbedding van de dierhouderij in de zorginstelling	41
6.2 Integratie in de samenleving	41
6.3 Samenwerking tussen zorgboerderijen	42
7. Opleiding en scholing	43
8. Belangrijkste knelpunten	45
9. Aanbevelingen voor toekomstperspectief	47
Literatuur	49
Bijlage I. Stakeholders in het project	1 pp.
Bijlage II. Locaties en personen die zijn geïnterviewd	2 pp.

Voorwoord

Dit rapport is een verkenning van de zorg- en therapeutische functie die landbouwhuisdieren kunnen vervullen voor volwassenen en kinderen met een psychische of psychosociale problematiek en mensen een verstandelijke beperking. Het rapport is onderdeel van het project 'Volwaardige plaats voor de zorgfunctie van het landbouwhuisdier in de samenleving'. Dit project is onderdeel van het onderzoeksprogramma 'Veehouderijsystemen van de toekomst', dat wordt gefinancierd door het ministerie van LNV. In het project participeert een groot aantal stakeholders uit de zorgsector (psychiatrie, verstandelijk- gehandicaptenzorg, jeugdhulpverlening) en de landbouwsector, stakeholders die het belang van zorgboerderijen en dierenwelzijn behartigen en vertegenwoordigers van verschillende kenniscentra.

De aanleiding voor het project is de ervaring van het werkveld dat dieren op zorgboerderijen en kinderboerderijen de kwaliteit van leven van cliënten met verschillende soorten handicaps of stoornissen kunnen verbeteren, maar dat er tegelijkertijd geen breed geaccepteerde kennis bestaat over de specifieke effecten van landbouwhuisdieren, dat onderbouwing voor de inzet van dieren in de zorg ontbreekt en dat uitwisseling van ervaringen te wensen over laat.

In dit rapport worden de resultaten van interviews gepresenteerd die gehouden zijn met deskundigen uit het werkveld (hoofdzakelijk zorgboeren, begeleiders en beheerders van kinderboerderijen). De interviews zijn gehouden in het voorjaar en de zomer van 2001.

Dit rapport had niet geschreven kunnen worden zonder de enthousiaste inbreng en medewerking van de stakeholders en alle deskundigen die zijn geïnterviewd. Het rapport is gebaseerd op hun kennis, ervaring en inzichten.

De stakeholders die betrokken zijn bij het project en sturing hebben gegeven aan dit rapport staan vermeld in Bijlage I. De deskundigen die zijn geïnterviewd staan in Bijlage II.

Samenvatting

Dit rapport is een verkenning van de zorg- en therapeutische functie die landbouwhuisdieren kunnen vervullen voor volwassenen en kinderen met een psychische of psycho-sociale problematiek of mensen met een verstandelijke beperking. De verkenning bestaat uit een groot aantal interviews met deskundigen uit het werkveld (hoofdzakelijk zorgboeren, begeleiders en beheerders van kinderboerderijen).

Uit de interviews bleek dat het contact en het werken met landbouwhuisdieren op een boerderij voor cliënten met verschillende soorten handicaps of problemen bijzondere en positieve effecten kunnen opleveren. Verschillende kwaliteiten van de boerderij spelen hierbij een rol: de niet-medische setting; een omgeving die 'vol leven is' en waar een cliënt vele levensprocessen kan ervaren, waar een natuurlijke structuur is, waar wordt aangesloten bij het gezonde van de cliënt en waar zinvolle en aansprekende werkzaamheden gedaan worden. Volgens de boeren/begeleiders/beheerders hebben dieren specifieke kwaliteiten die van belang kunnen zijn voor de ontwikkeling van een cliënt. Dieren zijn herkenbaar en lijken op mensen; ze doen een direct en sterk appèl op een cliënt; ze kunnen een cliënt een grote diversiteit aan impulsen geven. Dieren maken levensprocessen aanschouwelijk, ze nodigen uit tot verzorgen en ze prikkelen al je zintuigen. Er is een grote diversiteit in eigenschappen bij verschillende diersoorten. De indruk die uit de interviews naar voren komt is dat de directheid en diversiteit van de impulsen van dieren groter is dan welk ander therapeutisch middel. Dit zorgt ervoor dat de boer of begeleider en de cliënt veel handelingsmogelijkheden hebben om gewenste doelstellingen te bereiken.

Volgens de professionals op zorg- en kinderboerderijen zijn dieren bij uitstek geschikt om een cliënt voldoende veiligheid en voldoende uitdaging te bieden en om een verbinding mee aan te gaan. Uit de literatuur is bekend dat voldoende veiligheid, voldoende uitdaging en het ervaren van verbinding cruciale voorwaarden zijn voor gezondheid en ontwikkeling van een persoon. De boer blijkt een belangrijke schakel te zijn om de verbinding tussen cliënt en dier te laten ontstaan en voldoende veiligheid en uitdaging te bieden. In dit rapport wordt een groot aantal voorbeelden gegeven waaruit duidelijk wordt hoe werkzaamheden met dieren aansluiten bij doelstellingen van cliënten. De geïnterviewde professionals geven aan dat er grote behoefte is aan onderbouwing voor de inzet van dieren en onderzoek naar de precieze uitwerking van dieren op cliënten en het mechanisme achter de werking. Het gebrek aan wetenschappelijke onderbouwing leidt er volgens hen toe dat relatief weinig gebruik gemaakt wordt van dieren in de hulpverlening en dat de professionals die met dieren werken weinig status hebben.

De zorgboeren en beheerders vinden dat het garanderen van optimaal dierenwelzijn veel aandacht verdient. De risico's voor het optreden van zoönosen en ongelukken blijken in de praktijk gering te zijn. Een groot probleem voor veel zorgboeren is de steeds stringenter regelgeving, met name op het gebied van dierziektepreventie. Deze regelgeving belemmert het contact tussen cliënten en dieren en maakt het steeds moeilijker verschillende diersoorten op één bedrijf te houden. Zorgboeren/beheerders pleiten voor regelgeving die rekening houdt met de specifieke functies van zorgboerderijen en kinderboerderijen. De professionals op zorg- en kinderboerderijen hebben behoefte aan uitwisseling van ervaringen, betere inbedding van hun werkzaamheden binnen zorginstellingen en verdere onderbouwing van de waarde van de inzet van dieren in behandelingen- en begeleidingstrajecten. Onze conclusie is dat de therapeutische mogelijkheden voor de inzet van landbouwhuisdieren in de zorg groot zijn, maar dat er nog te weinig gebruik gemaakt wordt van de mogelijkheden. Uit de ervaringskennis van de professionals hebben we mogelijke effecten van landbouwhuisdieren en redenen voor de effecten gedestilleerd. In vervolgonderzoek hopen we deze aspecten verder te onderzoeken.

1. Inleiding

1.1 Dieren in de zorg en hulpverlening

De belangstelling voor de rol die dieren kunnen spelen in zorg en hulpverlening is de laatste decennia sterk toegenomen. De aandacht is met name gericht op huisdieren: honden, katten, vogels, vissen en paarden. Recent verschenen boeken geven een goed overzicht van de ervaringen die in de Verenigde Staten en Duitsland met huisdieren en paarden zijn opgedaan (Fine, 2000; Otterstedt, 2001). Dieren worden ingezet in verpleeghuizen, zorginstellingen, ziekenhuizen en gevangenissen (Fine, 2000). Ook in Nederland is de aandacht voor gezelschapsdieren in de hulpverlening groeiende. Zo bestaan er projecten waar vrijwilligers met hun huisdier bewoners in verpleeghuizen bezoeken. Hoewel breed wordt erkend dat (huis)dieren een belangrijke rol kunnen spelen bij het bevorderen van de kwaliteit van leven van mensen met een handicap of hulpvraag, is er weinig onderzoek uitgevoerd om de effecten van dieren te onderbouwen.

1.2 Landbouw en Zorg

Een tweede ontwikkeling is dat er steeds meer boerderijen ontstaan waar landbouw en zorg worden gecombineerd (zorgboerderijen). Het aantal zorgboerderijen is in Nederland binnen enkele jaren gestegen tot ongeveer 300 (Steunpunt Landbouw en Zorg, 2001). Verwacht wordt dat het aantal zorgboerderijen nog fors zal toenemen. Op deze zorgboerderijen vinden verschillende doelgroepen een zinvolle dagbesteding en/of arbeidsplaats. Het gaat hierbij om mensen met verstandelijke beperking, met een psychiatrische of psychosociale problematiek, met een verslavings- of justitiële achtergrond, probleemjongeren, langdurig werklozen, ouderen en mensen met een arbeidshandicap. Daarnaast zijn er meer dan 100 kinderboerderijen waar steeds vaker mensen met een handicap of hulpvraag worden begeleid. Ook in andere Europese landen neemt de belangstelling voor landbouw en zorg toe. Op de meeste zorgboerderijen en kinderboerderijen zijn landbouwhuisdieren aanwezig en werken de cliënten met deze dieren. De ervaring van zorgboeren is dat de interactie tussen mens en dier in diverse situaties bijzondere en positieve effecten oplevert. De zorgboeren geven aan dat de landbouwhuisdieren een essentieel onderdeel zijn van de boerderij en dat een boerderij met dieren wezenlijk verschilt van een boerderij zonder dieren. Ondanks deze ervaringen en ontwikkelingen heeft de rol die landbouwhuisdieren kunnen spelen in de zorg voor en begeleiding van mensen met een handicap of hulpvraag tot dusver weinig aandacht gekregen.

2. **Aanleiding, doel en opzet van het project 'Volwaardige plaats voor de zorgfunctie van het landbouwhuisdier in de samenleving'**

2.1 **Ontwikkeling en opzet van het project**

Het programma Veehouderijsystemen van de Toekomst (gefinancierd door het Ministerie van LNV) bood de kans om de zorgfunctie van landbouwhuisdieren te verkennen en verder te ontwikkelen. Het programma heeft als doel bij te dragen aan de ontwikkeling van nieuwe duurzame veehouderijsystemen die maatschappelijk gewenst zijn. De zorgfunctie van landbouwhuisdieren is één van de nieuwe perspectiefvolle functies die landbouwhuisdieren kunnen uitoefenen.

In het najaar van 2000 is samen met een groot aantal stakeholders een gezamenlijk gedragen projectvoorstel geschreven (in Bijlage I staan alle stakeholders vermeld). Het project richt zich op de therapeutische en/of zorgfunctie die landbouwhuisdieren kunnen vervullen. Het doel is om samen met belanghebbenden innovatieve dierhouderijzorgsystemen te ontwikkelen en te promoten, waar cliënten optimaal gebruik kunnen maken van de interactie met landbouwhuisdieren. Hierbij dient er maximale aandacht te zijn voor het garanderen van dierenwelzijn, minimaliseren van de risico's van het overbrengen van dierziekten en letselschade, en minimaliseren van de milieubelasting. Het project beperkt zich nadrukkelijk tot Nederlandse landbouwhuisdieren (koeien, varkens, paarden, geiten, schapen, kippen).

In een eerste brainstorm-sessie met deskundigen uit de landbouw- en de zorgsector werd duidelijk dat op diverse zorgboerderijen en kinderboerderijen wordt ervaren dat de interactie tussen mens en dier in veel situaties positieve en bijzondere effecten oplevert. Tegelijk werd aangegeven dat er nog veel vragen en problemen bij de inzet van dieren in de hulp- en zorgverlening. Dit hangt samen met de volgende zaken:

- Onderbouwing voor de inzet van landbouwhuisdieren en de specifieke effecten van dieren op cliënten schiet tekort. Er is voornamelijk impliciete; situatiespecifieke/persoonsgebonden kennis en ervaring.
- Bij de keus voor bepaalde diersoorten is niet altijd duidelijk welke afwegingen gemaakt worden. Er wordt gebruik gemaakt van de dieren die 'toevallig' aanwezig zijn en bij de manier waarop dieren worden gehouden wordt uitgegaan van de manier waarop dat gebeurde voordat zorgvragers in beeld kwamen.
- De kennisnetwerken van zorgboerderijen en kinderboerderijen zijn niet met elkaar verbonden. De kinderboerderijen hebben een duidelijke lijn met IPC Plant-Dier Barneveld. De contacten met kenniscentra in b.v Wageningen, Lelystad en Utrecht zijn beperkt. Er wordt te weinig gebruik gemaakt van elkaars kennis en ervaring.
- Er zijn grote cultuurverschillen tussen zorgboerderijen, zorginstellingen en kinderboerderijen. Dit bemoeilijkt de communicatie.
- Bij een aantal kinderboerderijen zijn de risico's die samenhangen met gebruik van dieren in de zorg (letsel, ziekten bij mens, ziekten bij dier) onvoldoende bekend.
- Het is onduidelijk of het welzijn van dieren op kinder- en zorgboerderijen voldoende aandacht krijgt. Door de verdere groei van de inzet van dieren in de hulpverlening bestaat het risico dat het welzijn van de dieren (verder) onder druk komt te staan.

Het project kent drie fasen: ten eerste de interactieve kennisvergaring. Ervaringen van zorgboeren en andere deskundigen worden in kaart gebracht door middel van interviews; vragen en knelpunten worden verder verkend via literatuurstudie en het raadplegen van deskundigen op het gebied van o.a. dierhouderij, dierziekten, dierenwelzijn, psychologie, zorg, integratie en arbeidsrehabilitatie. In de tweede fase worden de resultaten van de eerste fase geïntegreerd en wordt een aantal innovatieve ontwerpen voor dierhouderij-zorgsystemen ontworpen. De derde fase is gericht op het uitdragen van de kennis en inzichten naar partners uit de zorg-, arbeids- welzijns- en landbouwsector. Het project loopt tot 31 december 2002.

In dit rapport worden de resultaten gepresenteerd van de interviews bij zorgboeren en begeleiders op zorgboerderijen en kinderboerderijen en andere deskundigen die betrokken zijn bij de interactie tussen cliënten en landbouwhuisdieren.

2.2 Opzet van de interviews

In de eerste helft van 2001 zijn 19 zorgboeren, begeleiders en deskundigen op het gebied van dierhouderij en zorg geïnterviewd over de waarde van dieren op zorg- en kinderboerderijen en aspecten die aandacht verdienen om een duurzame samenwerking tussen mens en dier te realiseren.

Er zijn verschillende typen boerderijen en zorgplekken waar cliënten met landbouwhuisdieren in contact komen:

1. **Productiegerichte zorgboerderijen.** De dieren zijn hier onderdeel van een productiebedrijf. Dit betekent dat de dieren vooral gehouden worden vanwege de inkomsten uit de melk-, eieren-/of vleesproductie. Er wordt op een bedrijfsmatige manier met de dieren omgegaan. De aanpassingen in het productiedeel van het bedrijf zijn gering. Meestal is één diersoort de hoofdbron waaruit het agrarische inkomen gehaald wordt: melkkoeien, mest- of fokvarkens, kippen of melkgeiten. Soms worden er enkele andere dieren gehouden (niet voor de productie) om het aanbod van werkzaamheden voor de cliënten te vergroten. Het aantal cliënten is beperkt en de begeleiding vindt plaats door de boer of de boerin. De cliënten komen vooral op de boerderij om arbeidsvaardigheden te ontwikkelen (b.v. in het kader van arbeidstraining).
2. **Zorggerichte zorgboerderijen.** Dit zijn productiebedrijven waarbij er aanpassingen in het productiedeel van het bedrijf plaatsvinden om cliënten vollediger aan het productiedeel van het bedrijf te laten deelnemen. Het gaat vaak om een kleinschalig gemengd bedrijf met verschillende diersoorten (vaak is nog wel één diersoort de hoofdbron van het agrarische inkomen) om de diversiteit van de werkzaamheden te vergroten. Inkomsten komen uit de landbouwproductie en uit de zorg. De begeleiding van de cliënten vindt plaats door boer/boerin en door begeleider(s) met een achtergrond in de zorg. De zorgboerderij kan onderdeel zijn van een zorginstelling, maar kan ook onafhankelijk zijn. Voor sommige cliënten is het werk op de zorgboerderij hun baan, voor anderen is het onderdeel van een therapeutisch proces. De boerderij kan een leefwerkgemeenschap zijn of een plek waar de cliënten alleen overdag komen.

3. **Kinderboerderijen die onderdeel zijn van een zorginstelling.** Verschillende zorginstellingen voor verstandelijk gehandicaptenzorg, psychiatrie en jeugdzorg beschikken over een kinderboerderij. Op deze kinderboerderijen worden dieren in eerste instantie gehouden omdat ze een goede dagbesteding en/of therapeutische werkplek voor cliënten bieden. De insteek is de cliënten arbeidsmatige werkzaamheden aan te bieden. Ze verzorgen de dieren. Daarnaast dienen de dieren voor ontspanning. Zo wordt er paard en pony gereden, andere bewoners van de instelling komen een kijkje nemen, en cliënten kunnen buiten werktijd de dieren opzoeken. Sommige cliënten komen meerdere dagdelen werken. Er zijn ook kinderboerderijen waar kinderen verschillende programma's/stages kunnen volgen. Ze kunnen b.v. een aantal weken een diervverzorgingsstage volgen. Het klimaat is pedagogisch van karakter. Er worden verschillende diersoorten gehouden in geringe aantallen. In tegenstelling tot het productiebedrijf is er niet één bepaalde diersoort dominant aanwezig. De sfeer is niet bedrijfsmatig; soms wordt getracht het bedrijfsmatige karakter enigszins vorm te geven. Dit uit zich b.v. uit het wel of niet slachten/verkoopen van dieren die boventallig zijn of dieren die letsel hebben dat hoge veeartskosten met zich mee brengt. Op sommige kinderboerderijen richt de boer/begeleider zich op de fokkerij en gaan de boer en cliënten naar keuringen.
4. **Kinderboerderijen in een stad of wijk waar af en toe mensen met een handicap komen werken.** Op steeds meer kinderboerderijen die niet verbonden zijn aan een instelling, komen mensen met een verstandelijke beperking één of enkele dagdelen per week werken. Het werken op de kinderboerderij wordt gezien als een ontspannende bezigheid en is geen onderdeel van een therapeutisch traject.
5. **Snoezelruimten.** Enkele zorginstellingen hebben snoezelruimten waar cliënten met grote beperkingen kunnen genieten van het aanraken van dieren en van hun geur, geluid, bewegingen en de sfeer. De cliënten voeren geen werkzaamheden uit.
6. **Gezinshuizen.** Binnen de jeugdzorg zijn er gezinshuizen waar kinderen (tijdelijk) geplaatst worden. Kinderen kunnen gericht geplaatst worden in een gezin waar dieren worden gehouden. De kinderen kunnen de verantwoordelijkheid voor de verzorging van één of meerdere dieren op zich nemen.
7. **Maneges:** Er zijn enkele honderden maneges in Nederland waar mensen met een handicap kunnen paardrijden. Het paardrijden kan onderdeel zijn van de vrijetijdsbesteding, maar ook onderdeel van een therapie. Cliënten kunnen ook helpen bij de verzorging van de paarden of pony's. Er zijn ook maneges waar meervoudig gehandicapten liggend op een zgn. huifbed kunnen genieten van het paardrijden. Het huifbed heeft ook een therapeutische waarde. Er zijn reguliere manegebedrijven waar af en toe mensen met een handicap komen rijden en er zijn maneges die zich hebben toegelegd op de (therapeutische) begeleiding van mensen met een handicap.

We hebben ons bij dit onderzoek vooral gericht op productiegerichte zorgboerderijen, de zorggerichte zorgboerderijen en de kinderboerderijen die onderdeel zijn van een zorginstelling.

In Bijlage II wordt een overzicht gegeven van de geïnterviewde personen en de locaties. Bij de selectie van de te interviewen personen hebben we ervoor gekozen om verschillende soorten kinder- en zorgboerderijen mee te nemen. Boerderijen waar naast de zorg ook de landbouwproductie van belang is en boerderijen waar aan de landbouwproductie weinig eisen worden gesteld. Boerderijen die

zelfstandig zijn en boerderijen die onderdeel van een zorginstelling zijn. We hebben ons beperkt tot boerderijen waar cliënten met een verstandelijke beperking en cliënten (kinderen en volwassenen) met een sociale of psychische stoornis of kwetsuur aanwezig zijn. Er is gevraagd naar het belang van landbouwhuisdieren voor cliënten, verschillen tussen diersoorten en werkzaamheden die cliënten uitvoeren. Hierbij is de geschiktheid van diersoorten voor het bieden van zorg/steun/therapie verkend, welke kwaliteiten verschillende diersoorten hebben, en bij welke doelstellingen en wensen van cliënten dit aansluit. Daarnaast is er een aantal belangrijke randvoorwaarden verkend waaraan voldaan moet worden om een gewenste en effectieve samenwerking tussen mens en dier tot stand te brengen. Belangrijke thema's zijn de rol van de boer (die van groot belang is bij het tot stand brengen van de band tussen dier en cliënt), waarborgen van dierenwelzijn en erkenning van de intrinsieke waarde van het dier, risico's voor dier en mens (o.a. zoönosen, ongelukken), de wijze waarop dieren gehouden worden, een omgeving waar voldaan kan worden aan de diersoortspecifieke behoeften, de rol van de boer, de benodigde opleiding en kennis en het contact van de boerderij met de zorginstelling en de samenleving.

In dit rapport presenteren we de resultaten van de interviews en destilleren we uit de ervaringskennis mogelijke handvatten om keuzes voor de inzet van dieren en werkzaamheden te onderbouwen.

Resultaten van de interviews

3. De kwaliteiten van landbouwhuisdieren en een boerderij omgeving

3.1 De context van de boerderij

Het werken met dieren vindt plaats op de boerderij en kan volgens de boeren niet los gezien worden van deze omgeving. Het werken met dieren in een ziekenhuis is heel wat anders dan het werken met dieren op een boerderij. 'De cliënt ervaart de karakteristieken van de boerderij: werken in de buitenlucht, de ruimte die er is, het natuurlijke ritme, de seizoenen, de band tussen de dieren en de boer, de gebouwen/stallen, het land en de andere activiteiten die op de boerderij plaatsvinden'. Veel boeren ervaren dat het van groot belang is dat de boerderij buiten de regels, sfeer en gezagsstructuren van de zorginstelling valt. 'Een cliënt ervaart de boerderij zo als een plek die buiten de instelling is en onderdeel is van het gewone leven'. De boer is in eerste instantie een vakman op veehouderij-/landbouwgebied en heeft daardoor een andere deskundigheid, rol en positie dan een begeleider of therapeut in een zorginstelling. De ervaring is dat een cliënt hierdoor minder snel 'instellingsgedrag' zal vertonen (b.v. het afzetten tegen de begeleider). Dit maakt het makkelijker om gedragspatronen van cliënten (en begeleiders) te doorbreken. De boeren zien de boerderij met haar dieren als een plek vol leven, activiteit en vitaliteit die mensen aantrekt.

Verschil tussen productie- en recreatief/educatief bedrijf

De boeren en begeleiders op productiebedrijven benadrukken dat er een groot verschil bestaat tussen een zorgboerderij waar de productie belangrijk is en een kinderboerderij waar dieren op een recreatieve wijze worden gehouden. Op een productiebedrijf worden cliënten sterker op hun verantwoordelijkheid aangesproken dan op een kinderboerderij. Op een productiebedrijf is het van economisch belang om voldoende producten van een goede kwaliteit te produceren. Dit betekent dat verschillende werkzaamheden moeten gebeuren, ook als je er geen zin in hebt. 'Om de productie te halen moet je ervoor zorgen dat je ook goed met de dieren overweg kunt, dat het dier doet wat je verlangt en dat je het wezen van het dier leert kennen. Het uitspreken van wat je doel met het dier is, en daar een plan voor opstellen, heeft veel meer kracht dan het vrijblijvender omgaan met dieren op een kinderboerderij. Je ontmoet meer de weerstanden en irritaties in jezelf. Door deze uitdagingen aan te gaan leer je'.

Het is volgens de boeren ook belangrijk om een maatschappelijk gewenst product voort te brengen. Het contact met klanten kan van groot belang zijn. Zeker als de cliënt ziet dat product gewaardeerd wordt.

3.2 Kwaliteiten van een boerderij die invloed hebben op de ontwikkeling van een cliënt

De ervaring van zorgboeren en begeleiders is dat cliënten zich kunnen ontwikkelen door het contact met dieren en het werken op een (kinder)boerderij. De boerderij met haar dieren vormt een gezonde omgeving voor cliënten. In de interviews is verkend wát het is in die omgeving dat maakt dat cliënten zich er ontwikkelen en waardoor het komt dat dieren zo'n grote invloed op cliënten kunnen hebben. Uit het interviewmateriaal hebben we een aantal kwaliteiten onderscheiden die volgens boeren en beheerders op een boerderij aanwezig zijn en die kunnen bijdragen aan de ontwikkeling en gezondheid van cliënten. Sommige kwaliteiten zijn niet speciaal voorbehouden aan een boerderij (genoemd onder A) of aan landbouwhuisdieren (genoemd onder B), maar ze komen in zo'n omgeving wel goed tot uitdrukking. Andere kwaliteiten worden versterkt door de aanwezigheid van landbouwhuisdieren

(genoemd onder C). In paragraaf 3.2 bespreken we deze kwaliteiten en schetsen daarmee de omgeving waarbinnen ontwikkeling van cliënten mogelijk wordt. Daarna bespreken we voor een aantal van die kwaliteiten wat de rol van dieren kan zijn (3.3) en beschrijven we de afwegingen die zorgboeren en begeleiders maken bij de keus voor een bepaalde diersoort (3.4).

A. Algemene kwaliteiten die niet specifiek zijn voor een boerderij

Aansluiten bij het gezonde

Alle boeren/begeleiders geven aan dat het hun inzet is om aan te sluiten bij het gezonde van de cliënt. Ze streven naar een basishouding van gelijkwaardigheid (samen de klus klaren) en vertrouwen. De boer/begeleider probeert verantwoordelijkheid aan de cliënt te geven en daarna de cliënt ook op diens verantwoordelijkheid aan te spreken. Dit gebeurt binnen de marges van hetgeen een cliënt aankan. Aansluiten bij de mogelijkheden in plaats van bij de beperkingen van de cliënt werkt motiverend en geeft hem/haar hoop. De aansluiting bij het gezonde voltrekt zich ook in de omgang met dieren. Dieren 'zien' de handicaps of gebreken van cliënten niet. Zij reageren daar niet op. Dieren reageren op andere kenmerken van mensen: de stem, de fysieke benadering, de manier van contact zoeken, de manier waarop iemand zich in een stal begeeft. Dieren doen dus vanzelf een appèl op het gezonde deel.

De niet-medische setting

Het is volgens de geïnterviewden een groot voordeel dat de boerderij en de boer buiten de structuur van de zorginstelling vallen. Er is daardoor een andere sfeer, er zijn andere regels en andere rollen. De boer is geen behandelaar. Een cliënt wordt niet aangesproken op zijn ziekte of handicap, maar gesprekken en contacten gaan over het werk, de dieren en de boerderij. De boer heeft ook een andere rol dan een begeleider; de boer is in eerste instantie deskundig op een terrein waar de cliënten deskundigheid en ervaring missen. Hierdoor heeft de boer een natuurlijke autoriteit en ontstaan er minder (machts)conflicten.

B. Kwaliteiten van een boerderij die niet specifiek met landbouwhuisdieren samenhangen

Betrokkenheid, deskundigheid en autoriteit van boer en begeleider

De boer is voor veel kinderen, jongeren of cliënten het boegbeeld op de boerderij. Op veel boerderijen zie je dat een groot deel van de cliënten zich identificeert met de boer en zichzelf boer gaat voelen. De boer is de intermediair tussen de cliënt en het dier. Zijn enthousiasme, liefde en kennis voor en van de dieren en het boerenbedrijf is zijn gereedschap. Zijn rust en kennis bieden cliënten voldoende vertrouwen en veiligheid om met de dieren om te gaan. Als de boer of begeleider deze kwaliteiten niet inbrengt, zal er volgens de boeren veel moeilijker een verbinding tussen cliënt en dier ontstaan. De geïnterviewde zorgboeren vinden dat ze de volgende kwaliteiten dienen te bezitten: grote affiniteit met en gedegen kennis over de dieren, affiniteit met de cliënten, goed kunnen aanvoelen van stemmingen bij cliënten en weten hoe te handelen, aandacht, opmerkingsgave en creativiteit.

C. Kwaliteiten van een boerderij waaraan landbouwhuisdieren een belangrijke bijdrage leveren

Ruimte, natuurlijk ritme, een gezonde omgeving

Op een boerderij bestaat de mogelijkheid veel in de frisse lucht en in een natuurlijke omgeving te werken. Bovendien is er op een boerderij veel ruimte. Dit is met name een voordeel voor cliënten die het af en toe nodig hebben om stoom af te blazen, uit te razen of letterlijk ruimte te ervaren. Hierdoor zal er minder spanning optreden en kunnen conflicten worden voorkomen. De indeling van een werkdag en de koppeling met de seizoenen geeft het landbouwleven een duidelijke structuur en een vast ritme. Het natuurlijke ritme geeft duidelijkheid en houvast. Er hoeven geen werkzaamheden te worden gezocht om de dag te vullen. Met name de dieren bieden vaste werkzaamheden gedurende de dag (voeren, uitmesten, verzorgen, melken); de akker- en tuinbouw biedt een vast ritme van werkzaamheden in de verschillende seizoenen (zaaiklaar maken van de grond, zaaien, gewas verzorgen, oogsten en oogst verwerken).

Zinnvolle en aansprekende werkzaamheden die moeten gebeuren en waarbij het effect duidelijk zichtbaar is

Veel werkzaamheden moeten op een bepaald moment gebeuren. De noodzakelijkheid van de werkzaamheden is vaak duidelijk: als dieren niet verzorgd worden dan gaan ze dood of ze worden ziek; als een gewas niet verzorgd wordt dan komt het onder het onkruid en is er een veel lagere opbrengst. Het volgen van de ontwikkeling van een gewas en van een dier geeft betrokkenheid. Met name dieren laten een cliënt heel direct ervaren dat ze verzorging nodig hebben en waarderen.

Diversiteit

Uit de verhalen blijkt dat op een boerderij een grote diversiteit aan werkzaamheden te verrichten is van verschillend niveau en dat er mogelijkheden zijn om door te groeien. Een cliënt kan werken met dieren, in de tuin- of akkerbouw en vaak zijn er ook andere taken zoals koffie zetten, het bereiden van de lunch, het verkopen van producten in de winkel of onderhoud van het landschap. Soms is er ook een camping of een theetuin.

Er zijn mogelijkheden om alleen te werken, of met anderen, er zijn werkzaamheden in een besloten ruimte waarbij precisie en hygiëne belangrijk zijn (b.v. zuivelverwerking) en werkzaamheden waarbij een cliënt zich fysiek kan uitleven (b.v. spitten, hout kloven). Er zijn werkzaamheden die veel veiligheid bieden en werkzaamheden die uitdagend zijn.

Een omgeving vol levendigheid waar levensprocessen ervaren kunnen worden

Cliënt zijn betekent vaak dat men zich in een enigszins kunstmatige situatie bevindt; deelname aan het arbeidsproces is vaak beperkt, men raakt achterop bij leeftijdsgenoten (wat betreft relaties aangaan, zelfstandig gaan wonen, kinderen krijgen) en het leven is meer en meer omringd door professionele hulpverleners. Veel boeren/begeleiders noemen de boerderij een plek waar een cliënt onderdeel is van het echte leven. Cliënten zijn onderdeel van een gemeenschap en ze werken mee bij het voortbrengen van producten waar maatschappelijke vraag naar is. Een belangrijk aspect van de boerderij is dat het een omgeving 'vol leven' is. Met name dieren brengen levendigheid. Door het contact met planten, dieren, het onderdeel zijn van een gemeenschap van mensen en het ervaren van primaire levensprocessen (geboorte, groei en dood) wordt de leefwereld verrijkt.

Verbinding aangaan

In de interviews kwam naar voren dat de aanwezigheid van landbouwhuisdieren een cliënt de kans geeft een verbinding aan te gaan met een levend wezen. Je met iets verbinden betekent dat je in contact treedt, je aangesproken of gezien voelt. De verbinding van de cliënt met het dier wordt gezien als de basis van het ‘werkzame effect’ van het dier. Dit sluit aan bij de bredere ervaring in de gezondheidszorg dat een therapeutisch middel of een activiteit pas werkzaam is als de cliënt er een verbinding mee aangaat. Dieren zijn bij uitstek geschikt om een verbinding mee aan te gaan omdat het dier verwant is aan de mens. Dieren hebben vergelijkbare lust- en onlustgevoelens, driften, instincten en hartstochten; kortom ze hebben menselijke trekken. Uit de interviews komt naar voren dat een cliënt vaak iets van zichzelf in het dier herkent en dat er zo een band ontstaat. Dit gebeurt niet alleen tussen een baasje en een hond of een kat, maar ook tussen een cliënt en een koe, geit, schaap of kip. Wel bleek dat de één vooral gek is met een koe en de ander met een varken of met de kippen. Het is net als met gewone mensen en gewone boeren: je hebt honden- en kattenliefhebbers, koeien- en varkensboeren. Één van de boeren gaf aan dat het erom gaat dat je de voorwaarden voor verbinding creëert. Een andere boer zei: ‘Het mooiste moment is als je ziet dat iemand verbinding maakt. De persoon wordt dan stil en is intens aan het werk. Verdwijnen in iets buiten jezelf maakt je vrij. Bij ervaringen waar je essentie aan beleeft, spelen dieren een belangrijke rol’.

Voldoende veiligheid

Algemeen geldt dat ieder mens behoefte heeft aan een juiste balans tussen veiligheid en uitdaging in het leven. Dit geldt ook voor cliënten die met dieren in aanraking komen. Veel cliënten missen een basaal gevoel van vertrouwen in zichzelf en in anderen en hebben eerst een veilige situatie nodig voordat ze uitdagingen kunnen aangaan. Veel cliënten op de geïnterviewde boerderijen hebben slechte ervaringen met andere mensen in het leven opgedaan, ze zijn hun vertrouwen in mensen kwijt. Dit kan leiden tot allerlei gedragsproblemen, zoals angstig, agressief, wantrouwend, passief of grensoverschrijdend gedrag. De omgang met dieren kan dan een nieuwe fase inluiden omdat dieren, in tegenstelling tot mensen, geen verborgen agenda hebben, de cliënten niet bedreigen, geen valse verwachtingen scheppen. De omgang met dieren kan dan veiligheid en rust bieden.

Voldoende uitdaging

Een deel van de cliënten heeft juist veel uitdaging nodig om b.v. uit hun teruggetrokken houding gelokt te worden. Landbouwhuisdieren kunnen uitdagend zijn, doordat ze niet meteen luisteren of omdat hun fysieke verschijning imponerend is. Het vergt dan kracht en inspanning om een dier te laten doen wat je wilt, om de eigen kracht in te zetten (b.v. door een paard te berijden of door koeien of geiten naar een stal te leiden). Er is een grote variatie in eigenschappen van dieren en in de werkzaamheden die de dieren met zich meebrengen; deze variatie biedt volop gelegenheid om veiligheid en uitdaging te ervaren.

3.3 Kwaliteiten van dieren

De aanwezigheid van landbouwhuisdieren vergroot de diversiteit en hoeveelheid aan zinvolle en aansprekende werkzaamheden en levert een belangrijke bijdrage aan de gezonde omgeving van een boerderij. Hierboven is al aangegeven hoe dieren bij uitstek geschikt zijn om een verbinding mee aan te gaan. De specifieke kwaliteiten van dieren die in de interviews werden genoemd en die samenhangen met veiligheid, uitdaging en het gewone leven en levensprocessen, worden hieronder weergegeven.

Kwaliteiten die een appèl doen op het zorgen en bieden van veiligheid

- Dieren spreken je gevoel aan (vooral jonge dieren), ze zijn herkenbaar, ze lijken op mensen.
- Dieren kunnen troost, warmte en veiligheid bieden.
- Dieren zijn wie ze zijn: ze hebben geen verborgen agenda, ze zullen niet achter je rug om over je roddelen.
- Dieren spreken je aan op je verantwoordelijkheidsgevoel: een dier is voor zijn welzijn en overleven afhankelijk van een goede verzorging; als een dier honger heeft zal het dat duidelijk laten merken.
- Dieren nodigen uit tot verzorgen. Een cliënt die gewend is om verzorgd te worden gaat nu zelf verzorgen. Je bent daardoor minder gericht op je eigen problemen. Zorg voor het dier stimuleert de zorg voor jezelf.
- Werkzaamheden met dieren geven veel structuur aan de dag en aan het bedrijf.

Kwaliteiten die samenhangen met het bieden van uitdaging

- Dieren kunnen je aanspreken op je moed: b.v. als je een paard of koe naar je wilt laten luisteren vergt dat kracht en moed.
- Doordat je met levende wezens werkt die verzorging nodig hebben moeten sommige werkzaamheden gebeuren, of je nu wel of geen zin hebt. Dit trekt je over een drempel.
- Dieren kunnen onverwachte dingen doen (dier dat plotseling een andere kant oploopt; dieren die door elkaar lopen). Dit vraagt om een snelle reactie.

Kwaliteiten die samenhangen met het 'gewone' leven en het ervaren van levensprocessen

- Dieren maken levensprocessen aanschouwelijk en bespreekbaar: seksualiteit, dood, rang- en pikorde in de groep en leven. Dit bevordert openheid over gevoelens en ervaringen.
- Dieren zijn onderdeel van alledaagsheid en het gewone leven, ze bieden ontspanning en aanknopingspunten voor gesprekjes. Dit bevordert een ontspannen sfeer.
- Dieren zijn levende wezens, ze prikkelen al je zintuigen: ze maken geluid, ze hebben een speciale geur, ze bewegen en elk dier voelt weer anders aan. Dit bevordert je eigen gevoel van levendigheid.

Verhouding tussen bovenstaande aspecten

Bovenstaande aspecten zijn als volgt in samenhang te zien: De basis van een niet-medische setting en een houding waarbij wordt aangesloten bij het gezonde van de mens, in combinatie met specifieke eigenschappen die op een boerderij in sterke mate aanwezig zijn: leven(digheid), gezonde omgeving, zinvol en aansprekend werk, diversiteit, gemeenschap en de aanwezigheid van een voorbeeldfiguur, leiden ertoe dat voor cliënten diverse ingangen zijn om voldoende veiligheid te kunnen ervaren. In deze voldoende veilige omgeving biedt een boerderij een scala aan mogelijkheden om verbindingen aan te gaan met levende wezens en met werkzaamheden en een scala aan mogelijkheden om uitdagingen aan te gaan. Bij verbondenheid kan een cliënt gevoelens van tederheid, intimiteit, liefde en zorgzaamheid ervaren, bij het succesvol aangaan van uitdagingen kan een cliënt gevoelens als eigenwaarde, kracht, trots en zelfverzekerdheid ervaren. Dit hoort bij zelfbevestiging. Het ervaren van positieve gevoelens die horen bij verbondenheid en ook bij zelfbevestiging bevordert gezondheid en ontwikkeling (Hermans, 1993).

De waarde van de inzet van dieren is vooral dat het een boer of begeleider en een cliënt veel meer handelingsmogelijkheden geeft om een verbinding te laten ontstaan tussen de cliënt en een levend wezen, om de cliënt een balans te laten vinden tussen voldoende veiligheid en voldoende uitdaging en de cliënt het echte leven en levensprocessen te laten ervaren. Een dier doet een direct en sterk appèl op de mens, en elk dier gedraagt zich anders. Dieren kunnen de cliënt dus een diversiteit aan impulsen

geven en door het sterke appèl van een dier roepen ze makkelijk reacties op. Onze indruk is dat de directheid en diversiteit van de impulsen van het dier groter is dan welk ander middel.

3.4 Overwegingen bij de keus voor een bepaalde diersoort

De boeren/begeleiders bleken bij de inzet van een specifieke diersoort of een bepaald ras verschillende afwegingen te maken. In het algemeen kan gezegd worden dat op een productiebedrijf andere afwegingen en keuzes gemaakt worden dan op een kinderboerderij. Hieronder volgen overwegingen die door de zorgboeren zijn genoemd:

- a. De afweging welke diersoort bij een cliënt past. Er zijn hierbij twee ingangen: Een eerste ingang is dat een boer kijkt met welk dier de cliënt zich **verwant voelt** (verwantschapskant van het dier). Over het algemeen mag je verwachten dat b.v. een flegmatisch persoon zich meer aangetrokken voelt tot een koe dan tot een paard. Een tweede ingang is de **appèlwaarde** die het dier heeft. De boer kijkt dan hoe een cliënt via het dier iets kan ontwikkelen wat tot dusver onvoldoende uit de verf is gekomen. Iemand die b.v. de sturing in zichzelf ontbeert kan dit ontwikkelen door op het paard de leidsels in de handen te nemen en het paard te sturen; een kind met ADHD kan via een koe het rustige deel van zichzelf ontwikkelen. Cliënten kunnen zelf kenbaar maken met welke dieren ze willen werken. Bij verschillende kinderboerderijen bepalen cliënten in hoge mate welke diersoorten en –rassen aangeschaft worden. Daarnaast kan de boer/begeleider op basis van inzicht en ervaring inschatten welk dier voor een bepaalde cliënt betekenisvol kan zijn.
- b. Een tweede overweging is welke werkzaamheden/activiteiten een diersoort met zich meebrengt en welke werkzaamheden de cliënt kan uitvoeren. Ook hier kan de boer weer kijken naar werkzaamheden waar de cliënt affiniteit mee heeft en werkzaamheden die een grote appèlwaarde hebben en een bepaalde ontwikkeling kunnen bevorderen.
- c. Een derde overweging is met welke diersoorten de boer/begeleider affiniteit heeft, met welke hij goed kan omgaan en van welke hij voldoende kennis heeft. Het enthousiasme en de kennis en vaardigheden van boer/begeleider zijn van groot belang bij het tot stand komen van de ontmoeting tussen cliënt en dier.
- d. Een vierde overweging is welke diersoorten passen binnen de bedrijfsopzet en -doelstelling. Hier zijn meerdere ingangen mogelijk: een diersoort kan van belang zijn om bedrijfseconomische redenen; een diersoort kan passen binnen de bedrijfsopzet die in de streek van oudsher thuishoort. Sommige diersoorten hebben ook een educatieve waarde. Er zijn ook diersoorten die te veel overlast voor de omgeving opleveren (herrie, stank). Een belangrijke overweging is ook hoeveel ruimte, tijd, aandacht en kosten een bepaalde diersoort met zich meebrengt. Op kinderboerderijen is vaak minder ruimte dan op een zorgboerderij en zullen voornamelijk kleinere dieren (kippen, geit) worden aangeschaft die minder ruimte nodig hebben dan grotere dieren zoals een koe of een paard.
- e. Een vijfde overweging bij de keuze voor diersoorten is de wens om meerdere en verschillende activiteiten met dieren te kunnen aanbieden: werkzaamheden die iemand alleen kan uitvoeren, werkzaamheden in groepsverband; activiteiten die rust brengen en activiteiten die een appèl doen op weerbaarheid en in beweging komen; fysiek lichte en fysiek zwaardere activiteiten. Het is hierbij van belang om jaarrond voldoende werkzaamheden met voldoende diversiteit te kunnen aanbieden.
- f. Afhankelijk van de doelstelling en de doelgroep kan het een punt van aandacht zijn om gedurende een groot deel van het jaar jonge dieren te hebben waar cliënten en mensen van buiten van kunnen genieten. Het voordeel van jonge dieren is dat ze vertederend zijn en mensen trekken. Jonge dieren waar cliënten veel contact mee hebben zullen als ze volwassen zijn ook vaak tammer zijn dan aangekochte volwassen dieren. Als een cliënt een jong dier ziet opgroeien krijgt hij daar meer binding mee en zal hij er minder angst voor hebben.
- g. Een laatste overweging is hoeveel dieren van een bepaalde soort gehouden kunnen worden. Bij een bedrijfsmatige context zal er een bepaald minimum aantal van een diersoort gehouden moeten worden. Als er meer dieren van een bepaalde diersoort zijn, zullen cliënten minder binding met die dieren hebben. Hierdoor is het makkelijker om dieren weer te verkopen.

3.5 Verschillen tussen diersoorten en rassen

Binnen een dierhouderij-zorgsysteem probeert de boer/begeleider een ontmoeting te creëren tussen mens en dier. De ervaring is dat niet iedereen zich tot hetzelfde soort dier voelt aangetrokken. Op voorhand is vaak niet te zeggen voor welk dier een cliënt voorkeur heeft. In de praktijk wordt zichtbaar welke diersoort(en) meer aanspreken. Wel is het zinvol van te voren stil te staan bij karakteristieke verschillen tussen diersoorten en het appèl dat ze op een cliënt doen. Door rekening te houden met deze verschillen in eigenschappen kunnen diersoorten doelgerichter worden ingezet. Sommige dieren zijn er vooral om te verzorgen, te voeren en te knuffelen. Andere hebben daarnaast ook een bedrijfseconomische functie. Er volgen nu beschrijvingen van diersoorten zoals ze in de interviews naar voren kwamen. Dit is soms aangevuld met beschrijvingen uit de literatuur (o.a. Reymers e.a., 1998).

Het paard

Wat is het bijzondere van het paard?

Het paard is door alle eeuwen heen het huisdier met de nauwste, creatieve band met de mens geweest. In veel culturen wordt het paard gezien als een schepsel met diepe gevoelens en een ziel of psyche. Het paard is altijd beschouwd als een expressief dier met een verheven houding, gedragen hals, alert, fijn besneden hoofd, golvende manen, gespierde, pezige en slanke benen. Schrijvers van paardenboeken noemen de gedragen staart, het levendige orenspel en de belangstellende blik die weergeven hoe sprankelend en levendig een paard is (Gerweck, 1998).

Bron: Zorgboerderij Asselterhof

Het paard neemt een bijzondere positie in onder de landbouwhuisdieren; het wordt nu vooral voor de recreatie en de sport gebruikt en nauwelijks bij werkzaamheden op het boerenbedrijf. Er zijn boerderijen waar nog enkele paarden of pony's aanwezig zijn. Er zijn in Nederland een paar honderd maneges waar mensen met een handicap kunnen paardrijden. Daarnaast zijn er maneges waar mensen met ernstige beperkingen de beweging en de warmte van het paard kunnen ervaren op een huifbed: de cliënt ligt op een bed dat tussen twee paarden bevestigd wordt.

Uit de interviews komt naar voren dat cliënten het paard als een machtig en groot dier ervaren. Voor hen is het bijzondere van een paard dat je erop kunt zitten en rijden. Dit kan een machtige ervaring zijn, een enorm gevoel van vrijheid geven, maar ook angst oproepen. Als je op een paard zit, ben je overgeleverd en moet je handelen. Je moet alert zijn en in dialoog komen met het paard, anders gaat het paard met je op de loop. De ervaring is dat je geen samenwerking met een paard kunt aangaan op basis van spierkracht, dat werkt niet. Je kunt alleen samenwerking aangaan via de dialoog en het aanvoelen. Als er echte interesse is en een echte band ontstaat kun je samen heel veel bereiken. Dat kan weer heel leerzaam zijn voor het aangaan van contacten met mensen. Het boeiende is dat elk paard zijn of haar eigen karakter heeft. Een sloom paard vraagt heel iets anders van je dan een vurig paard. Op een sloom paard kun je als ruiter echt je energie kwijt. Cliënten van een hoger niveau zijn vaak gefascineerd door de vraag hoe ze kunnen samenwerken met een paard. Ze zien ook verschillen in gedrag tussen paarden en leren daarvan.

De ervaring is dat cliënten die heel druk en snel afgeleid zijn op het paard rustig worden, ze gaan rustiger ademen en worden 'wakker'. Op één van de boerderijen is de ervaring dat een cliënt met epilepsie en absences door het ritme van het paard veel rustiger wordt en dan geen enkele absence heeft. Voor drukke mensen is het ritme van het paard ook behulpzaam om bij zichzelf te komen. Het paard straalt ook veel fysieke warmte af. Dit wordt door de cliënten vaak als prettig ervaren, zeker als je zonder zadel rijdt.

Een andere ervaring is dat cliënten op het paard totaal ander gedrag kunnen gaan vertonen. 'Het meegevoerd worden op de bewegingen van het paard laat veel mensen, die niet zo beweeglijk en makkelijk door het leven gaan, lichtheid ervaren'. Vooral bij mensen met een verstandelijke beperking valt de zwaarte op het paard weg en zie je een heel ander iemand tevoorschijn komen (zoals de boer dit verwoordt). De bewegingen van het paard nodigen sommige cliënten ook uit om te gaan praten.

Zorgboeren/begeleiders vergelijken het berijden van een paard heel letterlijk met het stuur (de leidsels) in handen nemen en leiding geven. Dit kan voor cliënten een heel wezenlijke ervaring zijn. Zoals één van de boeren het verwoordt: 'Veel van hen willen toch ergens het stuur in handen hebben. In de leef- of woongroep kan dat vaak niet. Het paard laat het ze ervaren'.

Over het algemeen blijkt een paard veel te accepteren van de mens. Dit wordt gezien als een voordeel omdat het je in staat stelt nieuwe ervaringen op te doen, waarbij je met mensen al veel eerder het lid op de neus krijgt.

Zoals al eerder gezegd, een paard is een groot en machtig dier en dwingt veel respect af. Als je met een paard iets bereikt is dat goed voor je eigenwaarde. Om met een paard iets te bereiken heb je geduld en rust nodig. Door de band met het paard kun je dit bij jezelf ontwikkelen.

Een paard kan je ook heel goed leren je grenzen te ervaren. Zeker voor jongeren in de puberteit blijkt het van grote waarde te zijn om af en toe weer even stevig op de plaats te worden gezet. Bravoure types die de blits willen maken, maar niet in dialoog met het paard zijn, krijgen weinig voor elkaar en lopen de kans van het paard te vallen.

Menig beginnend ruiter ervaart enorme spierpijn na het paardrijden. Bij het rijden gebruik je veel verschillende soorten spieren. Je stuurt het paard niet zo zeer met je handen, maar vooral met je zit en je beenspieren. Dit is goed voor je lichamelijke ontwikkeling. Zeker mensen die 'zweven' komen hierdoor meer in hun lichaam.

Werkzaamheden en activiteiten met het paard

De meeste activiteiten met een paard vinden plaats op een manege en niet op de boerderij. Met een paard zijn veel verschillende activiteiten te ondernemen.

Verzorgen. Paarden moeten verzorgd worden. Hierbij gaat het om het uitmesten van de stal en het voeren en het borstelen van het paard. De ervaring is dat het borstelen van een paard rust en warme gevoelens kan oproepen. Het fysieke en grovere werk zoals het uitmesten van de stallen lijkt met name goed te zijn voor mensen die druk zijn of 'in hun hoofd zitten en zweven'. Daarnaast moeten regelmatig de hoeven uitgekrabd worden en worden de paarden uit de wei gehaald en naar de wei gebracht.

Mennen. Dit is één van de recreatieve activiteiten die met name op kinderboerderijen plaatsvindt. De werkzaamheden bestaan uit het inspannen en uitspannen van het paard en het mennen zelf. De ervaring is dat het geluid van trappende paardenhoeven en de wind en het gevoel van beweging mensen met ernstige beperkingen een groot gevoel van vrijheid kan geven.

Voltigeren. Voltigeren is een tak die in opkomst is. Het paard loopt in rustige galop rondjes aan een lange lijn. De voltigeur loopt naar het paard, gaat mee met het ritme, pakt een handgreep op het paard en gaat op het paard zitten. Bij het voltigeren moet je bij jezelf komen om op het paard te springen en er weer af te komen. Je moet gebruik maken van het ritme van het paard. De ervaring is dat het omhoog genomen worden weer de ervaring van lichtheid kan geven.

Dressuur. De ervaring is dat met name vrouwen zich hiertoe aangetrokken voelen. Bij dressuur speelt gevoel en de subtiele band met het paard een belangrijke rol.

Springen. Dit is populairder bij mannen; hiervoor is met name ook moed en durf noodzakelijk.

Zadelmak maken van paarden of pony's. Cliënten kunnen helpen bij het zadelmak maken van paard of pony. Als een begeleider met geduld en rust geleidelijk veel bereikt bij eerst nog angstige pony's, dan kan dat impact hebben bij cliënten. De cliënt leert ontdekken en inzien dat een eerste ontmoeting niet bepalend is voor hoe je bent.

Wedstrijden en keuringen. Het deelnemen aan keuringen en wedstrijden kan voor mensen ook een uitdaging zijn. Het kan het gevoel van eigenwaarde vergroten als je (na veel inspanning of oefening) goede resultaten behaalt.

Liggen in een huifbed. Dit is een voorziening/activiteit die op een aantal gespecialiseerde kinderboerderijen en maneges wordt aangeboden. Mensen met vaak ernstige beperkingen liggen op een bed tussen twee paarden in. Ze kunnen hier veel baat bij hebben. Het is goed voor de ontspanning en voor het losmaken van de spieren. Volgens één van de begeleiders is het veel effectiever dan masseren.

Beperkingen

Voor sommige cliënten zijn paarden grote beesten waar ze bang voor zijn. Pony's zijn dan een mogelijk alternatief. Er zijn veel rassen die verschillen in gedrag. Over het algemeen zijn koudbloed paarden rustiger dan volbloed paarden. Een rustig paardenras is o.a. de Haflinger (is meer trek- dan rijpaard-type); een rustig ponyras is de Connemara pony. Bij het contact met een paard is het heel belangrijk alert te zijn op de stemming van het dier en op onverwachte bewegingen. Een trap van een paard of pony kan dodelijk zijn.

Om cliënten op een goede manier in het contact met paarden en bij het paardrijden te begeleiden is een gedegen opleiding noodzakelijk. Informatie is te krijgen bij de Federatie Paardrijden Gehandicapten.

Aanvullende informatie

Maneges/boerderijen die zich bezig houden met paardrijden voor gehandicapten kunnen lid worden van de Federatie Paardrijden Gehandicapten. (adres: Wekeromseweg 8; 6816 VS Arnhem. tel. 026 483 66 50). De Federatie geeft een nieuwsbrief uit en is de stimulator van een contactblad (Klein Hoefblad) dat drie keer per jaar verschijnt. Verder verzorgt ze opleidingen, landelijke studiedagen en is ze het centrale punt voor kennis- en informatieuitwisseling. Het therapeutisch paardrijden staat ook internationaal in de aandacht. In 2000 werd een internationaal congres Therapeutisch Paardrijden georganiseerd in Frankrijk.

De North American Riding for the Handicapped Association (NARHA) heeft onlangs een speciale sectie opgericht die zich bezighoudt met het effect van paardrijden op de psychische gezondheid (Equine Facilitated Mental Health Association). Tot nu toe zijn gunstige resultaten geboekt bij cliënten met depressies, ADHD, eetstoornissen en posttraumatische stress-stoornissen. Op hun website (www.narha.org) is aandacht voor paardrijden en mensen met een autistische stoornis, hersenbeschadiging, down syndroom, leerproblemen en ontwikkelingsachterstand.

De koe

Wat is het bijzondere van de koe?

De koe wordt door sommige boeren beschouwd als hét landbouwhuisdier. Ze past goed in de kringloop van een gemengd bedrijf: ze eet ruwvoer zoals gras terwijl de mest weer gebruikt wordt om het land vruchtbaar te houden. Een koe geeft melk; hiervan wordt kaas, boter, kwark, yoghurt en slagroom gemaakt. Koeien zijn echte kuddedieren. Ze leven in een strenge sociale rangorde, vaak bepaald door grootte, kracht en sociale ervaring. Twee eigenschappen van de koe kwamen in de interviews sterk naar voren: haar grootte en haar warme rust.

Bron: Zorgboerderij Asselterhof

De grootte kan voor cliënten moeilijk zijn om mee om te gaan, vooral als je de gedragingen van de koe niet kunt voorspellen. Volgens de boeren kunnen koeien je onzekerheid voelen, en je dan flink op de proef stellen. De omgang met koeien is dus zeker niet onvoorwaardelijk en vanzelfsprekend. Één boer karakteriseerde het extreem: 'als iemand met koeien om kan gaan, dan heeft ie wellicht geen hulp meer nodig'. Een zorgverlener zei: 'laat een depressieve cliënt een paar dagen in een grupstal koeien verzorgen en met name ook de koeien borstelen, en hij of zij zal bij zichzelf komen, gevoelens van verdriet zullen vrijkomen'. Dit kan een zeer belangrijke voorwaarde zijn voor een verder genezingsproces.

De koe is toch vooral een dier met een zekere rust om zich heen, een koe komt sloom en goedaardig over. Vooral bij het borstelen, maar ook bij andere werkzaamheden is de koe een dier waarbij je 'lekker tegen het warme lijf aan kan leunen'; je kunt er zelfs in zwelgen zoals één van de boeren dit noemt. Deze eigenschap kan ook heilzaam zijn bij overdrukke kinderen (MBD, ADHD etc., in onze cultuur steeds meer voorkomende problemen). Als zij koeien borstelen 'gaan ze na een tijdje geeuwen.... en wordt het stil' aldus een boer. De grootte van koeien kan ook een waardevolle eigenschap zijn. Het kan moed en alertheid van iemand vragen om koeien te benaderen, te verzorgen of te verwijderen. Des te indrukwekkender kan het zijn als blijkt dat de boer en de koeien een goede verhouding hebben gevonden, waarbij de boer de koeien goed verzorgt, met respect met hen omgaat en de koeien de boer

Bron: Instituut Bronlaak

als hun leider accepteren. Kinderen zien hoe deze grote wezens op tijd terugkomen - haast onzichtbaar gestuurd door de boer - om gemolken te worden en hoe hierin orde en rust is.

Soms zet een koe iemand met een trap op zijn plaats. Dit kan heel heilzaam zijn (b.v. bij 'bravour jongeren' die de grenzen aftasten). Het is hierbij wel oppassen dat er geen ongelukken gebeuren. Het kalveren is ook een indrukwekkend gebeuren (één van de boeren geeft aan hoe hierin de oerkracht zichtbaar wordt), vertederend en meeslepend. Het voeren van het

kalfje met de fles kan een intieme en vertederende klus zijn. Het scheiden van de koe en haar kalf kan bij cliënten emotionele weerstand oproepen, net als het slachten. Maar dat hoort er allemaal bij op de boerderij, zoals een boer het verwoordt.

Alle bovengenoemde gedragingen vragen bij koeien een bepaalde oplettendheid en interesse. Koeien vertonen een gevarieerd sociaal gedrag. Voor een goede gang van zaken en het welzijn van de koeien is het van belang dit waar te nemen; wie het hoogst in rangorde is, wie leidinggevende, of een koe tochtig is, enz. Bovendien is het herkennen van dierengedrag ook vaak herkennen van (eigen) mensengedrag. Dit blijkt pijnlijk raak te kunnen zijn, maar wel waar en dus verhelderend.

Werkzaamheden rond de koe

Er zijn vele werkzaamheden rondom de koe. Werkzaamheden die vaak een gezond ritme en discipline vragen. Werkzaamheden waarbij je alleen bent met de koe (een dier met haar eigen karakter): het intieme borstelen, een koe verweiden of een koe water geven (soms een rustig klusje om even alleen te zijn). De fles geven aan een kalfje is ook een intiem en rustig werkje. Werkzaamheden die fysiek en zwaar zijn, zoals het strooien en uitmesten kunnen goed zijn voor mensen die ‘zweven’, ‘niet van deze wereld zijn’, vaak te veel denken en te weinig doen. Het strooien en mesten kan ook zeer bevredigend zijn om het resultaat. Er is bij dit alles een groot verschil tussen werkzaamheden waarbij de koe vaststaat (b.v. borstelen) en waarbij je met name de warmte en de intimiteit van de koe kunt ervaren, en werkzaamheden waarbij je met een loslopende koe of kudde werkt: dat vereist naast moed ook dat je er echt staat.

Daarnaast heb je nog het voeren en het melken – wat nu overal machinaal gebeurt - en tenslotte het verwerken van de melk tot zuivelproducten.

Zuivelverwerking is een apart hoofdstuk. Het speelt zich af in een andere omgeving en vraagt andere vermogens. Secuur werk in een vaste, soms strenge orde in een steriele, lichte afgesloten ruimte. Altijd werkt er een professionele kracht op deze plek. En afhankelijk van de belangen zal men het wagen een ‘slordig’ iemand deze uitdaging te geven, of juist een secuur iemand die een rustige, geordende en begrensde wereld om zich heen nodig heeft. Dit is dus een heel andere wereld dan de wereld van uitmesten of koeien verzorgen

Beperkingen/risico's

Voor sommige mensen is een koe te groot en te beangstigend om mee te werken. Zeker koeien van het Friese Holstein ras (met Amerikaans bloed) zijn groot en stakig. Koeien van het MRIJ ras en met name Jersey koeien zijn kleiner. Jersey koeien zijn erg naar buiten gericht. Lakenvelders worden geroemd om hun rustige karakter. Het is oppassen geblazen met vrijlopende pinken. De zorgboeren laten cliënten zeker niet in contact met stieren komen. Vleesvee en zoogkoeien leveren veel minder diverse werkzaamheden: er wordt niet gemolken, kalfjes worden niet gevoerd en het vee loopt veel meer buiten. De dieren komen ook minder in de hand en zijn daardoor vaak minder hanteerbaar.

Het varken

Wat is het bijzondere van het varken?

Het varken heeft bij het grote publiek vaak weinig aanzien. Het wordt geassocieerd met domheid en minderwaardigheid. Toch blijkt het op de zorgboerderij vaak de lieveling van iedereen te zijn. Een varken is met zijn ruwe huid niet erg aantrekkelijk. Het contrast met zijn zachte snuit is echter aantrekkelijk. Verschillende boeren gaven voorbeelden van deelnemers die gefascineerd zijn van varkens en er tijden naar kunnen kijken. Verder is het een dier dat veel vrolijkheid en lichtheid oproept. Bij sommige cliënten lokken ze ook onbevangenheid uit. Ze laten hun grappige gedrag alleen zien als ze de ruimte hebben. Ze kunnen dan lekker wroeten in het stro of in de aarde en schuren tegen de muur. Varkens kunnen enorme levensgenieters zijn: luieren en badderen in de modder, ze zijn ook echte uitslapers. Hoogdrachtige zeugen hebben de drang een nest te maken, b.v. een nest van stro. Er zijn veel intensieve bedrijven waar varkens dit gedrag niet kunnen vertonen. Het varken kan ook als huisdier worden gehouden. Het is een zeer tam, aanhankelijk en zindelijk dier dat gezellig knorrende geluidjes maakt en zich zeer aan mensen hecht. Het varken heeft een heel goed gehoor en een goed reukvermogen (Fokkinga, 1997). Het varken is ook slim. Volgens één van de boeren kan een varken veel leren, maar dat moet wel op een vriendelijke manier gebeuren door ze te belonen. Bestraften, zoals men dat bij het africhten van honden toepast, werkt bij varkens niet. Een varken kun je niet sturen, je moet een gangetje maken en haar daar doorheen leiden. Een stok en mooie woorden helpen niet. Wil je echt een band met een varken dan moet je er met zachtheid mee omgaan.

Bron: Zorgboerderij Klaterspeel

Voor veel cliënten is het ontroerend en vertederend om die kleine biggetjes te zien drinken bij dat enorm grote varken. Op bedrijven met vleesvarkens worden regelmatig nieuwe biggetjes gebracht. De boeren geven aan dat het voor de meeste cliënten altijd weer een feest is als de biggetjes komen. Doordat een cliënt de biggetjes ziet opgroeien groeit ie zelf met de dieren mee; er ontstaat een band, minder angst voor de uiteindelijk vrij grote dieren en verantwoordelijkheid. Een typerend beeld is de deelnemer die zich echt de varkensboer vindt en b.v. ook meehelpt bij de controle op ziekten en bij het injecteren van de varkens en zich zorgen maakt over hoe het moet als hij er een dag niet is.

Varkens zijn ook veel met eten bezig. Net als mensen vreten ze zowel plantaardig als dierlijk voedsel. Ook hun organen, met name het spijsverteringskanaal lijken verdacht veel op de onze. Op de boerderij hebben ze een belangrijke functie als opruimers van al het afval. Een boer gaf aan dat ze letterlijk en figuurlijk alle rottigheid opvreten en 'de lucht klaren'. Overigens is het nu wettelijk verboden om keukenafval aan de varkens te voeren. Als het voertijd is kunnen varkens enorme schreeuwers zijn. Het krijsen van varkens en biggen kan oorverdovend zijn ('schreeuwen als een mager speenvarken'). Deelnemers die in de ochtend niet op gang kunnen komen worden vanzelf 'wakker' door het enorme gekrijs als ze de varkens gaan voeren.

Werkzaamheden

Een voordeel van varkens is dat ze veel gestructureerd werk geven, zoals voerbakken vullen (vaak twee keer daags), de voorgang schoonmaken en de buitenuitloop en binnenhok uitmesten (b.v. twee keer per week). Regelmatig moeten varkens en biggen ook overgezet worden naar een andere stal. De cliënten

houden dan schotten vast en drijven de varkens over het erf naar een andere stal. Dit is spannend en verantwoordelijk werk.

Op biologische bedrijven worden vleesvarkens vaak naar buiten gejaagd als de stal wordt uitgemest. Al er voer in de bakken wordt gedaan beginnen de varkens buiten al te knorren en te schreeuwen. De varkens dringen zich naar binnen als de deur weer geopend wordt. Het effect van het werk is zo heel zichtbaar. De ervaring is dat de binding met de varkens kan ontstaan via het werk.

Beperkingen/risico's

Vleesvarkens bieden meer contactmogelijkheden en werkzaamheden dan fokvarkens. Op een fok-bedrijf lopen zeugen vaak buiten. Als ze biggetjes hebben liggen ze in een kraamstal. Een zeug met jongen kan agressief zijn. Daarom kunnen cliënten nooit zomaar in de stal met de zeug. Zeugen kunnen ook beangstigend groot zijn; vleesvarkens zijn kleiner en daardoor vaak hanteerbaarder.

Veel mensen vinden dat varkens stinken. In ieder geval ruiken ze sterk. Als cliënten de varkens hebben verzorgd en ze gaan naar de woongroep of naar huis dan krijgen ze daar regelmatig opmerkingen over.

De geit

Wat is het bijzondere van de geit?

De geit is van oorsprong een bergdier. Geiten kunnen nog steeds goed klimmen en klauteren. Bokken zijn groter en ruiger dan geiten en verspreiden een zeer sterke geur, vooral in de bronsttijd. De geit is een kuddedier en leeft graag met meerdere groepsgenoten. Geiten stellen geen hoge eisen aan hun verzorging. Het zijn net als schapen en koeien herkauwers. Geiten zijn echte knabbelaars. Ze eten graag aan bomen en struiken. Naast gras eten geiten ook brokken, hooi, brood, afvalgroenten en voederbieten. Ze kunnen ook behoorlijke vernielers zijn. Verder zijn ze kieskeurig wat betreft het eten. Als het hooi van mindere kwaliteit is dan ze gewend zijn, dan maken ze dat luid en duidelijk bekend. Sommige zorgboerderijen halen een aanzienlijk deel van hun inkomsten uit de melkproductie en zuivelverwerking. Op deze boerderijen zijn melkgeiten aanwezig. Op kinderboerderijen wordt ook voor dwerggeiten gekozen; ze zijn kleiner dan melkgeiten en ze worden niet gemolken.

Bron: Zorgboerderij Klaterspeel

Geiten zijn erg nieuwsgierig en naar buiten gericht. Een geit is ook snel op de mens gericht en komt naar je toe. De geit is een allemansvriend en niet sterk gericht op één persoon. Geiten zijn goed te aaien en te knuffelen. Je kunt een geit goed leren om aan een halster mee te lopen. Ze zijn goede waarnemers en zijn meesters in het vinden van manieren om te ontsnappen.. Echte publiekstrekkers zijn de lammetjes in het voorjaar. Veel mensen vinden het heerlijk om de lammetjes te aaien en te knuffelen en ze op schoot te nemen. Voor veel cliënten (met name voor mensen met een psychiatrische stoornis) zijn geiten minder bedreigend dan koeien. Dit komt doordat ze een stuk kleiner zijn. De geit is een sociaal dier dat het zelfs niet erg vindt als er bij de bevalling mensen aanwezig zijn. Aan de andere kant

komt uit de interviews ook naar voren dat een geit eigenzinnig is. Geiten kunnen druk, springerig, onvoorspelbaar en koppig zijn. Als je met geiten werkt moet je met irritaties kunnen omgaan. Het onvoorspelbare gedrag van een geit kan te veel irritaties oproepen bij cliënten die rigide of neurotisch zijn. Geiten kunnen aan de haal gaan met cliënten die alles tolereren. Drukke cliënten (ADHD) en geiten gaan regelmatig niet goed samen. Een geitenboer gaf aan dat je echt ruggengraat nodig hebt, anders neemt een geit een loopje met je. Voor de kinderen op deze geitenboerderij is het imposant om te zien dat de boer alles voor elkaar krijgt met zijn geiten en dat hij ze b.v. zonder moeite in de melkstal krijgt.

Werkzaamheden

Melkgeiten brengen verschillende werkzaamheden met zich mee zoals voeren, melken, borstelen en de stal uitmesten. Het maakt wel een verschil of je op het bedrijf een paar geiten voor de hobby hebt, of een bedrijf waar de melkgeit de economische kurk is. Alleen in het laatste geval heb je met een kudde te maken, en is het veel vaker de opgave de geiten datgene te laten doen wat je wilt: b.v. de geiten naar de melkstal drijven. Net als bij de koe kan de melk ook tot zuivelproducten worden verwerkt. Dit werkgebied levert werkzaamheden binnen een besloten en schone ruimte die met name een appèl doet op netheid en structuur.

Beperkingen/risico's

Zoals hierboven werd aangegeven kunnen rigide of heel drukke cliënten of cliënten die over zich heen laten lopen vaak niet goed met geiten overweg. Het kan echter ook een groeiproces zijn voor een cliënt om toch steeds beter met een geit uit de voeten te kunnen. Dwerggeiten zijn vooral leuk om naar te kijken maar leveren niet veel werkzaamheden op.

Het schaap

Wat is het bijzondere van het schaap?

Schapen zijn net als koeien, paarden en geiten kuddedieren met een rangorde die door dreigen en stoten gevestigd en gehandhaafd blijft. Één van de boeren noemde het schaap een heel kwetsbaar en hulpeloos dier. Als een schaap op haar rug komt te liggen, kan ze niet vanzelf weer op haar poten komen. Schapen hebben ook een heel dun vel dat snel beschadigt. Een schaap is volgens één van de boeren een beetje een aansteller die bij het minste gaat blèren. Je moet met schapen veel geduld hebben. Het vraagt om gecontroleerde bewegingen om schapen te leiden.

Bron: Zorgboerderij Asselterhof

Wellicht het belangrijkste van schapen is dat de lammetjes in het voorjaar de ultieme lentesfeer geven: een troepje springende, rennende, stotende en op elkaar klimmende lammetjes maakt iedereen vrolijk en blij. Oudere schapen spelen bijna nooit en als ze het doen, dan meestal aangestoken door de lammeren. Erg grappig is ook het kwispelen van het staartje van het lam als het bij de moeder drinkt en de typisch stotende bewegingen bij het drinken.

Schapen zijn heel veilige dieren: ze bijten niet, schoppen niet en springen niet gauw tegen je aan. Een nadeel is echter dat een schaap een vluchtdier is, vaak te wild is en moeilijk te pakken is. De aaibaarheidsfactor is over het algemeen laag. De schuwheid van het schaap is wel afhankelijk van het ras. Soorten met een zware bouw zoals Texelaars zijn rustiger dan de lichtere rassen zoals het heideschaap. Als lammetjes vanaf jongs af aan in de hand worden genomen, zijn ze als volwassen schaap beter benaderbaar.

Werkzaamheden

Over het algemeen brengen schapen niet veel werkzaamheden met zich mee doordat ze het grootste deel van het jaar buiten lopen. Alleen in het voorjaar, het aflammerseizoen, zijn er veel werkzaamheden. De schapen komen dan op stal. Er kunnen dan kraamhokken gemaakt worden. De schapen die dan in de kraamhokken staan moeten verzorgd worden (water geven, voeren, hokken strooien). De hokken worden uitgemest als een schaap met zijn lammetjes uit het hok gaat. De aflammerperiode duurt ongeveer twee maanden. Het werken met schapen en lammeren wordt door de cliënten als prettig ervaren, te meer omdat de lammetjes het voorjaar aankondigen.

Cliënten kunnen verder ingeschakeld worden bij het scheren van de schapen en het verweiden. Het verzorgen van schapen en lammetjes kan ook therapeutische waarde hebben. De volgende voorbeelden werden genoemd:

- Het scheren van schapen (met een tondeuse) kan goed zijn voor het ontwikkelen van zelfvertrouwen en eigenwaarde; met name bij borderline cliënten die zichzelf snijden en angst hebben om bij de schapen te diep te snijden.
- Het drijven van schapen is een goede activiteit om geduld te leren. Je moet rustig lopen, dat is de enige manier waarop het lukt.
- Getraumatiseerde mensen hebben vaak heel veel moeite om zorg te tonen aan anderen. Ze kunnen bij lammetjes soms voor het eerst hun zorg tonen. Er gaat bij de geboorte van lammetjes regelmatig iets mis. Soms gaat één van de twee lammetjes dood; soms moet een lammetje met de fles grootgebracht worden. Dit kan bijdragen aan de acceptatie van verlies in het eigen leven. De verzorging van en de zorg voor het levende lam kan gevoelens van warmte, tederheid en zorg naar buiten brengen.

Beperkingen/risico's

Schapen brengen, met uitzondering van het voorjaar, weinig werkzaamheden met zich mee. Schapen zijn meestal niet erg aaibaar en vertonen vluchtgedrag. Rammen kunnen gevaarlijk zijn, met name overjarige rammen kunnen agressief worden. Een gehoornde ram kan hard stoten. Veel rammen die aanvallen, vallen van achteren aan, bij het weggaan van de verzorger.

De kip

Wat is het bijzondere van de kip?

Op niet-commerciële kippenbedrijven worden kippen ervaren als echte sfeerbrengers op de boerderij. Het zijn alerte, actieve dieren met scherpe zintuigen die druk lopen te scharrelen en te pikken. Door hun gedrag (scharrelen, stofbad nemen) zijn ze vaak leuk om naar te kijken. Vooral een kloek die met kuikens over het erf loopt is voor veel cliënten een erg leuk gezicht. Kippen zijn ook opruimers. Ze vangen b.v. vliegen. Een belangrijke waarde van kippen is dat ze eieren leggen. Het oppakken en koesteren van een warm ei heeft voor veel cliënten een sterke aantrekkingskracht. Ze kunnen er ook van genieten

Bron: Instituut Bronlaak

als een kloek op de eieren zit en als na een broedtijd van ongeveer 21 dagen de kuikens uitkomen. Het verzorgen en zien opgroeien van de kleine zachte kuikentjes wordt ook vaak ervaren als een bijzonder bevredigende activiteit. De kip heeft over het algemeen een heel andere verhouding tot de mens dan een koe of een paard. Het dier houdt namelijk veel meer afstand als het in een groep wordt gehouden. Met een kip is ook minder makkelijk 1 op 1 contact te maken. Doordat kippen rondscharrelen in een groep, ervaar je een kip niet zo zeer als een individu, maar meer als een groep dieren. Verschillende cliënten kunnen uren besteden aan het observeren van de pikorde in de groep en de verschillen tussen de kippen. Er werd vaak genoemd dat kippen (evenals vissen) voor mensen met een autistische beperking een sterke aantrekkingskracht hebben. In de bedrijfsmatige pluimveehouderij zijn er legrassen en slachtrassen en worden de kippen in grote groepen gehouden. Op kinderboerderijen worden (ook) oude sierrassen en zeldzame rassen gehouden. In dit geval meestal niet in een grote groep, maar meer afzonderlijk of in kleine groepen. In deze situatie kan een kip heel benaderbaar worden. De ervaring is dat sommige kippen zo tam kunnen worden (als ze regelmatig aandacht krijgen) dat ze zelfs op schoot blijven zitten. Over het algemeen zijn de grotere rassen rustiger dan de kleinere. Rustige rassen zijn de Barnevelder, de Welsumer en de Noord-Hollandse Blauwe. Voorbeelden van zeldzame rassen zijn de Kraaikop, Uilebaard en Brabanter. Kippen komen niet alleen voor op boerderijen, maar er zijn ook veel mensen die kippen houden in hun tuin. Zij genieten ervan om dagelijks hun eitjes te kunnen rapen.

Werkzaamheden

Cliënten kunnen de kippen voeren. Belangrijke werkzaamheden zijn: eieren rapen, eieren schoonmaken en eieren verkopen. Er zijn ook voorbeelden waar cliënten de eierproductie en de voederopname bijhouden. De kip is aantrekkelijk voor cliënten die meer afstand tot het dier willen houden en het leuk vinden om naar gescharrel van een koppel dieren te kijken.

Volgens één van de boeren zijn de werkzaamheden rond de kip fijnzinnig en doen ze een appèl op de waarneming. Het zijn geen grof-motorische werkzaamheden zoals die bij veel andere diersoorten veel voorkomen. De werkzaamheden zouden met name een goed tegenwicht kunnen bieden aan cliënten die altijd maar hard willen werken. Als er gekozen wordt voor mooie of zeldzame rassen, dan worden mensen vaak lid van een fokkersvereniging en wordt er meestal deelgenomen aan tentoonstellingen. Het zo goed mogelijk presteren bij tentoonstellingen kan een extra uitdaging en genoegen zijn.

Samenvatting kwaliteiten van de diersoorten

Paard: groot, verheven, nobel en veelzijdig dier dat nauwe, veelzijdige band met mens kan aangaan.

Koe: groot, warm met een gemoedelijke, dromerige uitstraling; geeft warmte, rust, brengt je bij je gevoel.

Varken: vrolijk, guitig, ontroerend dier; echte levensgenieter en gefixeerd op voedsel; veel gestructureerde werkzaamheden.

Geit: nieuwsgierig, op mensen gericht, aaibaar, maar ook eigenzinnig, springerig en onvoorspelbaar.

Schaap: kwetsbaar, niet zo aaibaar, vooral leuk vanwege de lammetjes in het voorjaar

Kip: gezellig scharrelend in een groep, brengt sfeer, leuk om naar te kijken; meer afstand

De meeste diersoorten brengen activiteiten met zich mee die kunnen bijdragen aan het ervaren van veiligheid, uitdaging en het concrete leven. In het volgende hoofdstuk worden voorbeelden gegeven waaruit blijkt hoe doelstellingen van cliënten en activiteiten kunnen aansluiten.

4. Aansluiting van activiteiten en werkzaamheden bij de vragen van cliënten

4.1 Vragen van cliënten: motivaties om dieren in te zetten

Op veel dierhouderij-zorglocaties komen verschillende doelgroepen met verschillende hulp- en zorgvragen voor. Op de onderzochte dierhouderij-zorgprojecten komen mensen met een **verstandelijke handicap** voor (vaak in combinatie met gedragsproblemen) en kinderen/jongeren en volwassenen met een **sociale of psychische problematiek**. Bij deze laatste groep gaat het opvallend vaak om mensen met ernstige gedragsproblemen, die elders niet te handhaven zijn. Als cognitieve therapieën niet werken wordt soms als laatste alternatief de boerderij en haar dieren ingezet. Plaatsing van moeilijke cliënten op de boerderij en/of het bezoeken van de boerderij ontlast de woongroep en voorkomt escalatie en irritaties. Instellingen laten cliënten soms ook met dieren werken om meer inzicht te krijgen in hun gedrag, vermogens en beperkingen. Een breed scala aan psychiatrische ziektebeelden/problemen komt (veelvuldig) voor: autistische stoornis, borderline, hechtingsstoornissen, ADHD, grenzeloos gedrag, onvoldoende impulscontrole, wantrouwen naar andere mensen, gebrek aan structuur, gebrek aan vitaliteit en richting. Bij beide groepen kunnen dieren veel betekenen als er een verbinding met het dier gemaakt kan worden. Mensen met een verstandelijke beperking met affiniteit voor dieren kunnen er een zinvolle en aantrekkelijke dagbestedings- en arbeidsplek vinden. Voor de cliënten met sociale of psychiatrische stoornissen bieden dieren verschillende mogelijkheden, o.a. het aangaan van contact, ervaren van veiligheid, fysiek werk om in uit te leven en te aarden, structuur en zelfregulatie.

4.2 Voorbeelden van doelstellingen en bijpassende werkzaamheden

De ervaring is dat je vooraf meestal niet kunt zeggen met welk dier iemand affiniteit heeft en met welke werkzaamheden. Soms heeft iemand affiniteit met een diersoort omdat men daarmee in zijn jeugd in aanraking is gekomen. Toch komen uit de interviews wel algemene lijnen naar voren van werkzaamheden die de potentie hebben een bijdrage te leveren om een bepaald aspect van een persoon te versterken. We willen op geen enkele wijze pretenderen hier een uitputtende lijst te presenteren. We willen hieronder slechts een aantal voorbeelden weergeven.

Vertrouwen kweken, angsten overwinnen

Dier aaien, knuffelen en verzorgen (b.v. geitjes, kalfjes en bij meer durf ook pony of paard)

Verbondenheid, warmte, intimiteit ervaren

Dier fles geven (b.v. kalf of lammetje), eieren rapen, koe, pony of paard borstelen, er tegenaan hangen

Tot rust komen

Dier borstelen (b.v. koe of paard), verzorgen van dier waar cliënt affiniteit mee heeft

Bron: Zorgboerderij Klaterspeel

Verminderen overactiviteit

Dier borstelen (b.v. koe), fysiek werk zoals stal uitmesten, hekwerk maken of sloom paard laten draven (kost veel inspanning)

Ontwikkelen van structuur

Verzorgen van de dieren; werkzaamheden verrichten die afgebakend zijn en regelmatig terugkeren

Aarden, lichamelijk moe worden

Fysiek werk verrichten zoals stal uitmesten, hekwerk maken, sloom paard laten draven

Zorgen voor een ander

Verzorgen van de dieren

Verantwoordelijkheid nemen

Verzorgen van dieren waar je affiniteit mee hebt

In beweging komen

's Ochtends de varkens voeren (schreeuwen om eten)

Bron: Zorgboerderij Asselterhof

Bron: Zorgboerderij Asselterhof

Weerbaarheid, stevigheid vergroten, je leven leren sturen

Kruiwagen ergens naar toe rijden (uitmesten), koeien, schapen of geiten naar andere weide leiden of varkens verplaatsen (je moet je stem verheffen); pony of paard rijden of mensen (je hebt stuur in handen)

Ervaren van respect en succes

Groot of 'lastig' dier laten doen wat je wilt (verweiden, verplaatsen), het berijden van een paard of pony geeft meeste status

Grenzen leren, op je plek gezet worden

Werken met koe of paard; als je te overmoedig bent val je van het paard

Leren omgaan met onverwachte gebeurtenissen

Geiten kunnen onverwachte sprongen maken, paarden

Ontspanning, gezelligheid

Pony- en paardrijden, knuffelen met konijn, koe, geit, pauzes

Bron: Instituut Bronlaak

Verbreden van contacten

Lid worden van pony- of paardrijclub, lid worden van fokclub, aan bezoekers uitleg geven over de dieren en je werkzaamheden, verkopen van producten

Levensthema's ervaren

Dieren geboren zien worden, zien sterven, seksualiteit bij dieren zien (beer op zeug, haan op kip), zien dat dieren elkaar pesten of liefkozen, zien dat er rangorde in de kudde is

Het komt regelmatig voor dat cliënten tijdens verschillende fasen van hun verblijf op de boerderij met verschillende diersoorten werken. In het beginperiode werkt een cliënt b.v. met de geiten (kleiner dier, minder bedreigend dan koe of paard), als de cliënt meer zelfvertrouwen heeft opgebouwd met de koeien, en tenslotte met het paard. De waarde van een boerderij met dieren is dat werkzaamheden in de dierhouderij kunnen worden afgewisseld met andere werkzaamheden, zoals het verzorgen van de groenten, het huishouden, verkoop van producten aan klanten of landschapsbeheer.

4.3 Voorbeelden van ervaringen met dieren op kinder- en zorgboerderijen

Hieronder volgen enkele beschrijvingen van verandering in gedrag van cliënten waarbij dieren een belangrijke rol speelden.

Inzicht in eigen gedrag

Soms is het misschien moeilijk dat onze pony's zo eigenwijs kunnen zijn, maar vaak ook laten zij heel duidelijk een spiegel zien. Zodra een jongere druk en gillend op een pony stapt, straft het paard op dat moment door dit gedrag over te nemen en vervelend of onbestuurbaar te worden. Hierdoor vraagt de jongere waarom het paard zo doet en op dat moment heb je een ingang om hun eigen gedrag te bespreken. Doordat ze het nu zelf ervaren, en niet alleen horen van ons, werkt dit voor een volgende keer beter. Een meisje vertelde dat ze First zo'n uitdagende pony vond omdat deze zo eigenwijs was, waarop ze zei dat ze dat zelf ook was. 'Als mijn vader zegt dat ik rechts moet dan ga ik links en dat doet First nu ook bij mij'. Ze merkte ook dat een pony naar haar moet luisteren, anders doet hij het de volgende keer weer en wordt het van kwaad tot erger. Door hier op in te gaan wordt ze door het gedrag van de pony weer een ervaring rijker.

(Begeleidster op een kinderboerderij)

Herstel van contact

Truus was een in zichzelf gekeerd, bij tijden zeer agressief meisje van 14 jaar. Haar verleden was duister en ongelukkig. Vader verdween kort na de geboorte en moeder raakte op drift en zorgde niet goed voor Truus; ze kwam in een kindertehuis. Er volgden acht jaren van mislukte pleeggezin-plaatsingen en nieuwe inrichtingsplaatsingen. Truus stond er alleen voor in het leven en liet zich door niemand verleiden tot hulp of contact. Ze beantwoordde goed bedoelde genegenheid met haat, stootte af en werd afgestoten en vond zo voortdurend bevestiging van haar gelijk. De psychologen stonden versteld van de enorme bindingsarmoede en de pedagogen werden wanhopig van haar haat en ongezeglijkheid. Zonder dat iemand veel hoop had, lieten we haar wat geworden op de kinderboerderij. Na een paar weken sloot ze vriendschap met Lena. Lena was een niet al te mooi rijpaard met een duistere oorsprong, verwaarloosd, maar zo mak als een schaap. Ze gingen elkaar herkennen en kleine attenties bewijzen. Truus mocht erop en Lena vond het allemaal best, ook als haar nieuwe vriendin wat onhandig en driftig was. Lena was blijkbaar wel het een en ander gewend, want ze bleef zo mak als een schaap. Het wonder heb ik pas later kunnen begrijpen. Op een dag staat Truus achter in de wei met de armen om de kop van Lena te praten en te huilen en te huilen. Niet haar hart brak, maar wel het pantser. 'Zo'n paard begrijpt je tenminste', zei ze verontschuldigend tegen de boer. Truus was er natuurlijk nog niet, ze moest nog moeilijke wegen gaan voor ze genegenheid met genegenheid kon beantwoorden en de littekens van haar mislukte jeugd zullen haar zo nu en dan blijven steken, maar de ingang was gevonden.

(Orthopedagoog Ter Horst, 1978)

Het belang van een goede werkplek

Op onze boerderij zijn veel cliënten die binnen de instelling veel gedragsproblemen vertonen: ze zijn dominant, opstandig en druk. Sommigen van hen moesten 's middags naar bed omdat ze te veel prikkels kregen. Op de boerderij zijn er eigenlijk nooit problemen. Ze worden lichamelijk moe van het werk op de boerderij, ze zijn tevredener en ze slapen beter. Het gevoel dat ze een baan buitenshuis hebben geeft hen binnen de instelling een uitzonderingspositie. Het is goed voor hun eigenwaarde.

Één van de cliënten met een autistische stoornis is zeer begaan met de dieren. Ze zijn voor hem een uitlaatklep. Binnen de instelling was hij nogal agressief en gestresst. Op de boerderij is hij veel rustiger geworden. De dieren maken hem rustig en bieden hem veiligheid en structuur. Dieren geven hem geen verkeerde prikkels. Meestal gaat hij contact met mensen uit de weg. Hij laat een mens alleen toe als die interesse heeft in de dieren. Als het over de dieren gaat, dan kan hij gewone gesprekken voeren. Als er te veel prikkels zijn, dan trekt hij zich terug bij de dieren.

(Zorgboer)

Nieuwe toekomst op de boerderij

A. heeft een autistische stoornis en een laag IQ. In een tehuis voor verstandelijk gehandicapte kinderen was hij niet te handhaven vanwege zijn agressieve buien. Ook in een kleinere groep werkte het niet. Het liefst zette hij om 6 uur 's ochtends het hele huis op stelten. A. is zich heel erg bewust van zijn handicap en heeft dus wel degelijk zorgen. Hij wil het normale leven van een normale jongen. Langzaam kwam voor A. de keus in zicht: hij moest voor de rest van zijn leven achter slot en onder de pillen of hij moest leren met zijn beperkingen om te gaan en zich leren beheersen. Hij maakte een duidelijke keus, maar het dreigde door zijn schoolsituatie toch te mislukken. Op school worden de jongens op hun intellect aangesproken. Ze zitten daar aan hun plafond. Bovendien neemt een deel van de jongens niets vanzelf aan. Hij denkt heel veel en gaat dan malen. Als hij op school iets hoort over de oorlog in Joegoslavië dan kan dat in zijn beleving net zo goed in Zutphen zijn. De boerderij bleek echter een gouden greep. Het werk op de boerderij maakt zijn hoofd leeg. De regelmaat op de boerderij maakt hem rustig en hij voelt zich nuttig. Hij leert meer dan ooit tevoren. Hij leert schrijven door de namen van de koeien bij te houden. Het besef van tijd komt vanzelf op de boerderij; de koeien moeten immers twee keer per dag gemolken worden. Op de boerderij ervaren ze hoe het is als ze iets op hun eigen manier denken te doen en het niet goed werkt. De boer verwoordt het als volgt: ik zie 's ochtends de jongens met een gebogen hoofd komen en die gaan 's middags met opgeheven hoofd weer weg. Sommige jongens zijn beresterk; ééntje kan zo vijf begeleiders aan. Maar tegen een koe hebben ze niets in te brengen. Eén van de jongens kneep eens keihard in de uier van een koe. Boem, de koe gaf een schop en die jongen doet dat nooit weer. Dat werkt ook door in hoe zo'n jongen met mensen omgaat.

(Informatiekrant Iselhoeve)

Belang van structuur en zorgen voor dieren

Het verrichten van verzorgende werkzaamheden op de boerderij brengt met zich mee dat je dagen gestructureerd worden. Er ontstaat een werkritme dat je zelf intensiever of minder intensief kunt maken. Voor mensen met een psychische handicap is structuur in de dag en de week heel belangrijk. Dit brengt rust met zich mee. Ook van belang is dat je in je eigen tempo kunt werken en vaste werkzaamheden verricht. Hiermee structureer je je werk. Op deze manier lever je een bijdrage aan een groter geheel. Het verzorgen van de dieren neemt met zich mee dat anderen weer plezier kunnen beleven aan deze dieren en dat de dieren tevreden zijn. Dieren zijn kwetsbare en afhankelijke wezens. Ze kunnen plotseling ziek worden of gehandicapt. Van belang is het dan om goed voor ze te zorgen. Wanneer je zelf een psychische handicap hebt ben je net als het dier kwetsbaar en afhankelijk en moet je goed voor jezelf zorgen. Van belang is het om de juiste zorg uit te kiezen, net zoals je dit voor het dier doet. Je kunt alleen goed voor een dier zorgen wanneer je goed voor jezelf zorgt.

Clïënt kinderboerderij psychiatrisch ziekenhuis

5. Aandachtspunten, risico's en knelpunten bij de inzet van dieren

In dit hoofdstuk worden de ervaringen van de professionals op zorg- en kinderboerderijen op het gebied van dierenwelzijn, zoönosen, ongelukken en regelgeving beschreven. In een aantal afzonderlijke rapporten zal dieper op deze aspecten worden ingegaan.

5.1 Dierenwelzijn

Op een zorg- of kinderboerderij is niet alleen het welzijn van de cliënten belangrijk, maar ook het welzijn van de dieren. Alle geïnterviewde boeren en beheerders van de zorg- en kinderboerderijen geven aan dat ze veel aandacht hebben voor het waarborgen van dierenwelzijn. Enkele boeren onderstrepen ook het belang van aandacht voor dier-eigen gedrag en diersoort-eigen behoeften. Het door de boeren/beheerders algemeen onderschreven uitgangspunt is dat goede zorg voor de cliënt alleen kan als er ook goede zorg voor de dieren is. De boeren geven aan dat ze aan het gedrag van het dier kunnen zien of het dier gelukkig is. Een dier dat naar je toe komt, rust in de stal, een opgewekte houding van het dier zijn signalen dat een dier zich prettig voelt. Cliënten worden ook geleerd aandacht te hebben voor het sociale gedrag van de dieren, zoals de rangorde in de groep. Kennis van de rangorde vinden ze van belang voor dierenwelzijn. Een koe die b.v. het laagst in rangorde staat, wordt het laatst losgemaakt als de koeien naar buiten gaan, anders wordt deze koe gestoten door de hoger geplaatsten. Er wordt wel aangegeven dat de verdeling van de aandacht tussen cliënten en dieren wel eens kan betekenen dat je als boer net iets minder alert bent op signalen van dieren die om actie vragen; het kan b.v. zijn dat je net iets later ontdekt dat een dier gaat bevallen of dat een dier ziek wordt.

Sommige boeren geven ook aan dat er in de biologische melkveehouderij een spanning bestaat tussen wensen vanuit dierenwelzijn en vanuit zorg. Zo kiezen sommige boeren voor een grupstal, waar de koeien vaststaan, zodat een cliënt makkelijker één op één contact met de koe kan aangaan en een koe b.v. rustig kan borstelen. Vanuit het oogpunt van dierenwelzijn vinden de boeren de grupstal minder gewenst omdat het dier te lang vast staat op één plek en zouden ze de voorkeur geven aan een potstal. Een potstal levert echter meer gevaren op voor cliënten. Soms is er in een potstal ook meer strijd tussen koeien en meer stress. Als het jongvee van jongs af aan in een potstal staat, zou de verhouding direct duidelijk zijn en zou er veel minder strijd zijn. Op één van de boerderijen wordt een nieuwe stal gebouwd waar één op één contact tussen de cliënt en de koe mogelijk is en de koeien veel bewegingsmogelijkheden hebben.

De biologische varkensboeren geven aan dat sinds de varkens veel ruimte hebben en ze vrij kunnen lopen, er meer rust is, de dieren vrolijker zijn en er meer zichtbaar wordt van hun dier-eigen gedrag. Het valt hen ook op dat de varkens minder angstig zijn nu ze niet meer in het donker worden gehouden. De ervaring is ook dat een constante samenstelling van een groep varkens rust geeft. Als er andere dieren aan de groep worden toegevoegd ontstaat er onrust.

Één van de geitenboeren vertelt dat het voor het welzijn van de geit belangrijk is dat er voldoende te beleven valt en dat er voldoende licht, openheid en uitloop is.

5.2 Overdragen van dierziekten naar de mens (zoönosen)

Zoönosen zijn ziekten die van dier op mens overdraagbaar zijn. Op een zorgboerderij of kinderboerderij is het contact tussen mens en dier intensiever en frequenter dan op een gangbaar bedrijf. Bovendien heeft een deel van de cliënten weinig kennis over de risico's van dierziekten, het niet altijd zo nauw nemen met de hygiëne. Daarnaast heeft een deel van de cliënten verminderde weerbaarheid. Hierdoor lijkt de kans op het optreden van zoönosen groter op zorg- en kinderboerderijen groter dan op andere boerderijen.

De geïnterviewde zorgboeren en beheerders geven aan dat er in de praktijk geen problemen zijn met zoönosen. Ringschurft komt af en toe voor bij koeien, coli kan voorkomen bij alle diersoorten, één boer meldt dat bij de schapen zere bekjesziekte (ecthyma) is opgetreden en bij een andere boer is bij de schapen een keer scrapie geconstateerd. Er zijn echter geen situaties bekend waarbij cliënten ziekten van dieren overnemen. Als een koe ringschurft heeft wordt ervoor gezorgd dat de cliënten niet met de koe in aanraking komen. De consultant kinderboerderijen van IPC-Plant-Dier Barneveld geeft aan dat de dierhygiëne op veel kinderboerderijen wel verbeterd kan worden. De kinderboerderijen krijgen het advies om meer aandacht te besteden aan de hygiëne van cliënten en bezoekers, zoals handen wassen na contact met een dier. Wormen en darmparasieten komen op kinderboerderijen veelvuldig voor. Dit komt door de hoge bezettingsgraad. Dieren lopen veel op hetzelfde perceel. De wormen en parasieten verspreiden zich dan via de mest. Het advies is om de dieren bij slecht weer en 's nachts op stal te zetten. Hierdoor blijft het weiland schoner en komen er minder ziektekiemen in het land. De mest die op stal geproduceerd wordt is beter te verwijderen. Dit vermindert de verspreiding van wormen en darmparasieten.

Veterinaire controle is een belangrijk punt van aandacht. De consultant kinderboerderijen geeft aan dat de kennis over hygiëne en het voorkomen van wormen en parasieten en de veterinaire controle bij een deel van de kinderboerderijen tekort schiet. Hij geeft het advies om een vaste dierenarts te hebben die minimaal maandelijks komt om de dieren te controleren op ziekten. Als de beheerder voldoende veterinaire kennis heeft kan de frequentie iets lager zijn. Er is recent een hygiëncode voor kinderboerderijen opgesteld door het ministerie van VWS. Deze code is aan alle kinderboerderijen toegestuurd.

5.3 Ongelukken

Hoewel het werken met dieren risico's met zich meebrengt, heeft zich op geen van de geïnterviewde boerderijen een ongeval voorgedaan. De basis voor het voorkomen van ongelukken is volgens de boeren het maken van heldere afspraken zodat duidelijk is wat een cliënt en begeleider wel en niet mag doen en wie waar verantwoordelijk voor is. Cliënten en begeleiders moeten daarnaast goed worden ingewerkt. Met name beheerders van kinderboerderijen benadrukken het belang van rustige, betrouwbare dieren. Op kinderboerderijen komen dieren met horens en mannelijke dieren niet of nauwelijks voor. De boeren van zorgboerderijen geven aan dat je op moet passen met b.v. een stier, ram, jongvee (zijn wilder dan koeien) en met dieren die net jongen hebben gehad (beschermingsgedrag kan agressief zijn). De boeren en begeleiders laten, zeker in het begin, cliënten niet alleen met dieren in een hok werken. Pas als na verloop van tijd duidelijk is dat een cliënt de dieren kan hanteren, laten ze een cliënt meer klusjes in zijn eentje doen.

5.4 Regelgeving

De boeren van zorgboerderijen en kinderboerderijen maken zich grote zorgen over de steeds verder voortschrijdende regelgeving. De regelgeving is afgestemd op de grote commerciële productiebedrijven. De grootste bron van zorg is voor hen de regelgeving ter voorkoming van dierziekten. De wetgever stuurt steeds meer aan op gesloten bedrijfssystemen waardoor het contact tussen dier en cliënt dreigt te worden beperkt.

De zorgboeren vinden dat regels geënt zijn op grote gespecialiseerde bedrijven en bedreigend zijn voor de toekomst van zorgboerderijen. Op een zorgboerderij komen meerdere diersoorten voor. Voor elk diersoort moet worden voldaan aan milieuwetgeving, wetgeving op het gebied van dierenwelzijn en regelgeving die de verplaatsing van dieren registreert. De kosten en de hoeveelheid administratie nemen toe met een toenemend aantal dieren. De regelgeving blijkt met name een probleem te zijn voor boeren die naast andere dieren varkens houden. Een bedrijf met meer dan vier varkens dient te voldoen aan regelgeving om besmetting met dierziekten te voorkomen. Hierbij gaat het om het registreren van varkens en hun vervoer en ontsmetting van de wagens waarin varkens zijn vervoerd. Ook is het lastig dat veel zorgboeren die varkens houden zowel opfokker als varkensmester zijn. De ervaring is dat wetgeving gericht is op gespecialiseerde opfok- of mestbedrijven. Daarnaast probeert de wetgever het aantal afleveradressen voor een varkensverkoper te beperken. Een zorgboer met een gering aantal varkens is dan voor een boer die biggen of varkens levert niet interessant meer, en er ontstaan grote problemen bij het aankopen van varkens of biggen. Verschillende boeren hebben de varkens ook weggedaan vanwege problemen met de milieu- en de hinderwetvergunning.

Voor zorgboerderijen die aan zuivelverwerking doen vraagt de strenge regelgeving op het gebied van voedselveiligheid veel aandacht. Er moet worden voldaan aan de strenge eisen die zijn vastgelegd in het HCAPP-protocol. Voor kleinschalige bedrijven wordt het daardoor financieel steeds onaantrekkelijker de zuivelverwerking voort te zetten.

Behalve aan bovengenoemde regelgeving dienen de biologische zorgboeren te voldoen aan de regels van de SKAL. Het houden van koeien in een grupstal wordt hierdoor binnenkort verleden tijd. Daarnaast is er regelgeving op het gebied van arbeidsomstandigheden en veiligheid. Volgens de ARBO-wet moet ieder bedrijf, in het kader van preventieve arbozorg, de risico's voor veiligheid, gezondheid en welzijn schriftelijk in kaart brengen.

6. Externe contacten van de boerderij

6.1 Inbedding van de dierhouderij in de zorginstelling

Bij de bezochte kinderboerderijen die onderdeel zijn van een instelling, blijkt dat de boerderij in veel situaties weinig geïntegreerd is binnen de zorginstelling. De boerderij is vaak geen onderdeel van het behandeltraject van de cliënt. De boer/begeleider op de boerderij neemt vaak niet deel aan het teamoverleg waar behandelplannen worden besproken en geëvalueerd. Begeleiders van de woongroepen, therapeuten en het management weten vaak nauwelijks wat er op de boerderij gebeurt en wat het werken op de boerderij en met dieren voor de cliënt kan betekenen, aldus de geïnterviewde boeren. De kennis over dierhouderij, dierenwelzijn en de inzet van dieren is in veel situaties beperkt tot één medewerker. Dit geeft de volgende risico's:

- dat er onvoldoende deskundig gebruik van de mogelijkheden van de dierhouderij wordt gemaakt,
- dat er in veel situaties te weinig gedaan wordt met de resultaten van de boerderij/dierhouderij,
- dat er weinig of geen bezinning is binnen de instelling over de waarde van de boerderij/dierhouderij en hoe de dierhouderij zo effectief mogelijk ingezet kan worden ten behoeve van de cliënt,
- dat de boer/begeleider/coördinator weinig of geen feedback krijgt van (deskundige) collega's, waardoor professionalisering stopt,
- dat de boerderij/dierhouderij een zeer kwetsbare positie inneemt; het belang wordt niet breed gedragen wat de kans vergroot dat de kennis/ervaring verdwijnt als de boer/coördinator wegvalt,
- dat de coördinator/boer onmisbaar is en de werkdruk erg hoog is.

Het kan ook anders. Voorbeelden zijn boerderijen waar de boer samenwerkt met een begeleider met een zorgachtergrond die deelneemt aan de teambesprekingen en de resultaten daar inbrengt; de mentor van de cliënt en de werkbegeleider die veelvuldig overleg hebben, een coördinator van de kinderboerderij die hoofd is van de dagbesteding en het management duidelijk laat zien wat de waarde van de boerderij is.

Overigens werd bij bijna alle interviews duidelijk dat er vanuit de cliënten een grote vraag is naar het werken met dieren. De boerderij is vaak de populairste dagbesteding. Er is vaak een grote wachtlijst.

6.2 Integratie in de samenleving

Het werken met dieren en de liefde ervoor kan een prima ingang zijn om cliënten te integreren in de samenleving. De ervaring is dat met name jonge dieren veel mensen van buiten de instelling aantrekken. De boerderij kan zo een ontmoetingsplaats worden. Er zijn voorbeelden waaruit blijkt dat cliënten die normaal veel moeite hebben met sociale contacten, uitgebreid vertellen over de dieren waar ze mee werken. De ervaring is dat een sociale handicap weg kan vallen als een cliënt aan bezoekers zijn enthousiasme voor de dieren en de werkzaamheden kan overdragen. Dit kan bijdragen aan het herstel van burgerschap en het normale leven.

In de interviews kwam ook naar voren dat het belangrijk is om samen te werken met scholen, met andere zorgboeren en om de omgeving te betrekken bij de boerderij. Goodwill en steun in de omgeving is van belang voor het voortbestaan van een project. Voorbeelden van samenwerking zijn: schoolklassen die op bezoek komen, stageplaatsen op de boerderij, samenwerking tussen een kinderboerderij van een zorginstelling en een zorgboer met een landbouwkundige achtergrond en uitwisseling van ervaringen in studiegroepen van zorgboeren.

6.3 Samenwerking tussen zorgboerderijen

Uit de interviews bleek dat er weinig of geen ervaringen tussen zorgboerderijen en kinderboerderijen worden uitgewisseld en dat er weinig wordt samengewerkt. Iedereen is vooral erg druk met zijn eigen boerderij. Veel boeren/beheerders (met name die op kinderboerderijen binnen zorginstellingen) willen wel meer samenwerken en inzichten uitwisselen om elkaar te ondersteunen, om de inzet van dieren beter te kunnen onderbouwen en verantwoorden richting management. Er werd aangegeven dat met name uitwisseling tussen zorgboerderijen en kinderboerderijen veel kan opleveren. Boeren op zorgboerderijen hebben veel praktische landbouwkundige kennis; beheerders van kinderboerderijen hebben meer kennis over de zorg(wereld).

Dat uitwisseling waarde kan hebben blijkt onder meer uit het feit dat zorgboeren verschillende ervaringen hebben met cliënten met een autistische stoornis: Op twee zorgboerderijen is de ervaring dat iemand met een autistische stoornis vaak gefascineerd is door diersoorten die in een groep aanwezig zijn, zoals kippen. Op een andere boerderij is de ervaring dat een autist juist affiniteit met het paard heeft (omdat de relatie één op één zou zijn); op nog een andere boerderij is de ervaring dat de autist juist de koe en de lammetjes opzoekt. Uitwisseling en vergelijking van ervaringen kan de zorgboeren verruiming van de inzichten en ervaringen verschaffen.

7. Opleiding en scholing

Alle zorgboeren/coördinatoren/begeleiders hebben een baan die veel van hen vraagt. Aandacht en alertheid voor de (vele) diersoorten en gerichte aandacht en gerichte geslotenheid naar cliënten. De ervaring is dat dit vaak al (te) veel is voor één persoon. Daarnaast vragen coördinatie, de integratie binnen de zorginstelling, de samenwerking met externe partijen en allerlei andere zaken hun aandacht. Volgens de geïnterviewde professionals dient de zorgboer/begeleider goede kennis te hebben over dierhouderij, dierv verzorging en dierenwelzijn en over het begeleiden van cliënten.

De meeste zorgboeren hebben de middelbare of hoge agrarische school afgerond; de meeste zorgboerinnen hebben een opleiding in de zorg. Veel beheerders van kinderboerderijen hebben de cursussen dierv verzorger kinderboerderijen en beheerder kinderboerderijen gevolgd. Deze cursussen worden gegeven door IPC Plant-Dier Barneveld. De cursus dierv verzorging is bedoeld om adequaat om te leren gaan met de dieren die op een kinderboerderij voorkomen en ze goede verzorging te bieden. De cursus beheerder kinderboerderijen is een vervolgcursus met meer aandacht management. Het IPC biedt daarnaast een korte vijfdaagse cursus aan over de therapeutische inzet van dieren in de gezondheidszorg. Veel medewerkers van kinderboerderijen volgen deze cursus.

Nu komt het vaak voor dat slechts één medewerker de opleidingen dierv verzorger kinderboerderijen en beheerder kinderboerderijen heeft gevolgd. De consultant kinderboerderijen van IPC Plant-Dier Barneveld adviseert instellingen om twee medewerkers van de kinderboerderij (één met een landbouwachtergrond en één met een zorgachtergrond) deze opleidingen te laten volgen. Zoals al eerder werd geconstateerd is de boerderij erg kwetsbaar als alle kennis geconcentreerd is in één persoon.

Verschillende beheerders van kinderboerderijen geven aan dat in de reguliere zorgopleidingen (activiteitenbegeleiding, SPH, SPW e.d.) tot dusver geen enkele aandacht wordt besteed aan de mogelijkheden die dieren bieden. Ze vinden dit jammer. Meer aandacht voor dieren in de reguliere opleidingen kan eraan bijdragen dat het werken met dieren meer geaccepteerd wordt in de gezondheidszorg. Het zou stimuleren dat dieren als onderdeel van een behandeltraject worden gezien en dat er meer aandacht komt om de effecten die dieren hebben te kwantificeren.

Boeren en beheerders geven aan dat scholing en reflectie om je verder als zorgboer/begeleider/beheerder te ontwikkelen er vaak bij in schiet. Toch vinden ze dit wel belangrijk om het belang van dieren en de boerderij beter te kunnen verwoorden en onderbouwen. Dit is een voorwaarde om het werken met dieren meer ingang in de gezondheidszorg te laten krijgen.

8. Belangrijkste knelpunten

Het doel is om te komen tot een professionele en effectieve inzet van landbouwhuisdieren bij de begeleiding van cliënten, waarbij optimaal dierenwelzijn gewaarborgd is. In de interviews zijn verschillende knelpunten genoemd die een professionele inzet van landbouwhuisdieren belemmeren. De belangrijkste worden hier puntsgewijs weergegeven:

- Er is een groot gebrek aan onderbouwing van de inzet van dieren. Analytisch omgaan met de kwaliteiten van verschillende werkgebieden en van verschillende diersoorten gebeurt weinig. Er wordt weinig of niet nagedacht over verschillen in eigenschappen tussen rassen
- Binnen zorginstellingen (jeugdhulpverlening, verstandelijk gehandicaptenzorg, psychiatrie) is de kennis over dieren en dierhouderij in veel situaties sterk gekoppeld aan één trekker. Bij behandelplannen, zorgplannen e.d. is de inbreng van de boerderij/dierhouderij minimaal. Andere begeleiders hebben geen inzicht in wat er op de boerderij gebeurt en zijn er niet bij betrokken.
- Op veel plekken is er discussie en onduidelijkheid of de boerderij en de boer/begeleider onderdeel is van de dagbesteding, van arbeidsrehabilitatie of onderdeel van een therapeutisch proces. Op veel boerderijen (met name boerderijen die onderdeel zijn van een instelling) worstelen begeleiders en boeren met hun rol. Het is onduidelijk of ze activiteitenbegeleider of therapeut zijn. Hoewel op veel boerderijen de omgang met dieren therapeutische effecten heeft, zijn er weinig voorbeelden waar de boerderij een integraal onderdeel is van een therapeutisch traject.
- Op de boerderij is kennis over het verzorgen van de dieren en de dierhouderij vaak geconcentreerd bij één persoon. Hierdoor is het goede verloop op de boerderij kwetsbaar.
- Er zijn vaak geen duidelijke procedures wanneer en waarom een cliënt met dieren gaat werken (soms vraag cliënt, soms omdat er een plek is die gevuld moet worden, te weinig kennis binnen de instelling)
- Er zijn geen opleidingen waar mensen worden opgeleid om binnen de hulp- en zorgverlening doelgericht gebruik te maken van dieren. Een voorbeeld is dat er in de opleiding voor activiteitenbegeleider geen informatie wordt gegeven over de mogelijkheden die dieren bieden.
- Op een aantal zorgboerderijen wordt het niveau van de cliënten steeds lager, waardoor het steeds moeilijker wordt ze in te schakelen bij werkzaamheden
- Op een productiebedrijf is vaak te weinig tijd om dieren van jongs af aan te wennen aan (hand)contact. Daardoor zijn de dieren als ze volwassen zijn voor cliënten soms te wild of te schuw om ermee te kunnen werken.
- Er is een continu risico voor versnippering van aandacht: aandacht, alertheid en openheid voor de vaak vele diersoorten (je moet op tijd actie ondernemen) en gerichte aandacht en gerichte geslotenheid naar cliënten. Dit is soms te veel voor één persoon.
- Op zorg- en kinderboerderijen is lang niet altijd een functionele afweging waarom bepaalde diersoorten gehouden worden.
- Er is weinig tot geen uitwisseling van ervaringen tussen zorgboerderijen en kinderboerderijen. Een zorgboer/beheerder/coördinator is vooral erg druk met zijn eigen project.
- Er is een gebrek aan financiële steun, zowel bij kinderboerderijen maar ook bij zorgboerderijen. Het gevoel leeft dat er weinig besef is bij LNV, LTO, VWS en VNG over de mogelijke impact van kinderboerderijen en zorgboerderijen op het imago van de landbouw en de kwaliteit van de samenleving
- De continuïteit van de advisering aan kinderboerderijen staat onder druk. Het ministerie van LNV heeft de financiële steun stopgezet en zorginstellingen zoeken naar bezuinigingen. Daardoor worden soms fouten gemaakt bij de opzet en het beheer van kinderboerderijen. De ervaring die aanwezig is bij het IPC-Plant-Dier in Barneveld dreigt te verdwijnen.
- De steeds strengere regelgeving, met name op het terrein van besmettelijke dierziekten, maakt dier-mens contact steeds moeilijker en maakt het steeds moeilijker verschillende diersoorten te houden.
- Er ontbreken creatieve concepten voor stalsystemen die zorgdoelstellingen zoals intensief mens-dier contact en een optimaal dierenwelzijn (b.v. voldoende beweging) combineren.

9. Aanbevelingen voor toekomstperspectief

In dit laatste hoofdstuk volgt puntsgewijs een aantal aanbevelingen van de geïnterviewde personen om de inzet van landbouwhuisdieren in de zorg toekomstperspectief te geven.

Aanbevelingen voor het management, de behandelaars en andere medewerkers van zorginstellingen

- Zorg ervoor dat de boerderij integraal onderdeel wordt van het behandeltraject van cliënten.
- Stimuleer dat begeleiders, therapeuten en management meer betrokken worden bij de boerderij.
- Maak de waarde en de effecten van de boerderij en het werken met dieren zichtbaar door de resultaten terug te koppelen naar behandeldoelen. Dit kan door verandering in medicijngebruik, gedrag en welbevinden regelmatig te evalueren en vast te leggen.
- Geef boeren en beheerders van kinderboerderijen mogelijkheden om ervaringen uit te wisselen.
- Zorg dat er minimaal twee medewerkers zijn met voldoende kennis over dierhouderij en diermens interacties.

Aanbevelingen voor het beleid

- Houd bij regelgeving rekening met de bijzondere functies van zorg- en kinderboerderijen, zodat voldoende mens-dier contact mogelijk blijft.
- Ondersteun de professionalisering van zorg- en kinderboerderijen en onderken de bijdrage die ze kunnen leveren aan de kwaliteit van de samenleving.

Aanbevelingen voor zorgboeren

- Organiseer uitwisseling van ervaringen over cliënt-dier interacties met andere zorg- en kinderboerderijen en met externe deskundigen.
- Registreer welke interventies met dieren succesvol waren en welke niet en probeer na te gaan wat de reden was voor succes of falen. Evalueer de voortgang en de rol die verschillende diersoorten spelen bij verschillende cliënten.

Aanbevelingen voor onderzoek en onderwijs

- Initieer met het werkveld onderzoek om de waarde van landbouwhuisdieren voor cliënten met verschillende beperkingen en/of stoornissen te kwantificeren en te onderbouwen en draag bij aan het oplossen van de belangrijkste kennis- en ontwikkelingsvragen.
- Ontwikkel opleidingen op het gebied van mens-dier interacties en de inzet van (landbouwhuis) dieren in de zorg. In het buitenland wordt dit soort opleidingen met veel succes verzorgd.

Aanbevelingen voor zorgverzekeraars

- Creëer experimenteerruimte voor nieuwe behandelingstrajecten en –methodieken waarin dieren een rol spelen.

Literatuur

- Fine, A., 2000.
Handbook on animal assisted therapy. Theoretical foundations and guidelines for practice.
Academic Press, London, 481 pp.
- Fokkinga, A., 1997.
Het varken. Thoth, Bussum, 193 pp.
- Gerweck, G., 1998.
Het gedrag van uw paard. Bosch en Keuning, De Bilt, 127 pp.
- Hermans, J.J.M., 1993.
Het verdeelde gemoed. Over grondmotieven in ons dagelijkse leven. Nelissen, Baarn.
- Horst, W. ter, 1978.
Natuur en kind. Ideeën voor een 'groene' opvoeding. Omniboek, Den Haag, 206 pp.
- Otterstedt, C., 2001.
Tiere als therapeutische begleiter. Gesundheit und Lebensfreude durch Tiere – eine praktische Anleitung. Kosmos, Stuttgart, 214 pp.
- Reymers, J., Dekker, J. en Westerbeek Y. 1998.
Dieren in de hulpverlening. Reader SPH. Hogeschool van Utrecht, 103 pp
- Steunpunt Landbouw en Zorg. Handboek Landbouw en Zorg 2001.
Landelijk Steunpunt Landbouw en Zorg, De Glind, 99 pp.

Andere relevante literatuur

- Delta Society.
Health benefits of animals
- Delta Society.
Animals and children
- Delta Society, 1998.
Animals in institutions
- Mallon, G.P. 1994.
Cow as co-therapist: Utilization of farm animals as therapeutic aides with children in residential treatment. Child and Adolescent Social Work Journal 11: 455-474.

Relevante websites

- www.deltasociety.org :
Amerikaanse organisatie die zich richt op dier-mens interacties en het professionaliseren van de inzet van dieren ten behoeve van de gezondheid van mensen.
- www.greenchimneys.org :
Boerderij in de omgeving van New York waar al decennia ervaringen met landbouwhuisdieren zijn opgedaan
- www.iahaio.org :
International Association of Human-Animal Interactions
- www.landbouw-zorg.nl :
Landelijk Steunpunt voor Landbouw en Zorg
- www.narha.org :
North American Riding for the Handicapped Association

Bijlage I.

Stakeholders in het project

Stichting Omslag
Dhr. Frank van Almenkerke en
Mw. Hannelore Speelman
Secretariaat: Hooimarkt 25
2011 JB Haarlem
www.omslag.org

Parc Spelderholt/
Stichting J.J. Dondorp Educatie
Mw. Janny Heun
Postbus 73
7360 AB Beekbergen

IPC Plant-Dier Barneveld
Dhr. Jan Vogel
Postbus 64
3770 AB Barneveld

Stichting Losserhof (verstandelijk
gehandicaptenzorg)
Stichting Kinderboerderijen Nederland (SKBN)
Dhr. Gerard Gerth
Oldenzaalsestraat 134
7581 PW Losser

Psychiatrisch Ziekenhuis Franciscushof
Dhr. Andre Broeks
Knapenveldseweg 1
8102 RR Raalte

Vereniging voor Zorgboeren
Mw. Germa Dings
Asselterhof@hetnet.nl

Bureau Besten
Mw. Ida Besten
Eekteweg 1
7448 PN Haarle

World's Poultry Science Association
Dhr. P.C.M. Simons
Spelderholt 9
Postbus 31
7360 AA Beekbergen

Deskundige mens-dier interacties
Mw. Fieke Klein Wassink
Remise 12
3941 MK Doorn

De Dierenbescherming
Mw Claudia Torenbeek
Floris Grijpstraat 2
Postbus 85980
2508 CR Den Haag

Sophia Vereniging tot bescherming van dieren
Mw. Simone de Maat
Nieuwezijds Voorburgwal 153
1012 RK Amsterdam

Clëntenplatform Zwolle
Dhr. Jan Bouwhuis
Diezerplein 12
8012 CV Zwolle

Stichting Landbouw en Zorg
Dhr. Harm Wieling (bestuurslid)
Schoonderbekerweg 12
3794 NB De Glind

De Rudolphstichting
Dhr. Gerard de Jong
Postbus 130
3770 AC Barneveld

Zorgverzekeraar Groene Land Achmea
Dhr. Gert Cazemier

Kenniscentra:

Wageningen-UR
Dhr. Jan Hassink
Plant Research International B.V.
Postbus 16
6700 AA Wageningen
tel 0317 475962/ fax 0317 423110
E-mail: j.hassink@plant.wag-ur.nl

ID-Lelystad
Dhr. Luc Janss en Mw. Maiken van Dijk
Postbus 65
8200 AB Lelystad

Wageningen-UR
Dhr. Bob ten Hoope (procesbegeleider)
Postbus 9101
6700 HB Wageningen

Trimbos Instituut
Mw. Dorea Ketelaars
Postbus 725
3500 AS Utrecht

Multidisciplinair onderzoeksinstituut relaties mens-
dier
Universiteit Utrecht
Mw. Nienke Endenburg
Yalelaan 8
3584 CM Utrecht

Bijlage II.

Locaties en personen die zijn geïnterviewd

1. De Dennekamp. Biologisch dynamische zorgboerderij in Rekken. Op de boerderij werken cliënten uit de verslavingszorg en cliënten met een TBS-tewerkstelling. Het is een gemengd bedrijf van 34 ha met 10 melkkoeien, 6 stuks jongvee, varkens, kippen, hoenders, 2 schapen, 2 paarden en zuivelverwerking. Interview met Piet Schagen en Liesbeth Huibreghts (boer en boerin). Type: Zorggerichte zorgboerderij.
2. Bronlaak. Boerderij die onderdeel is van een antroposofische instelling voor verstandelijk gehandicaptenzorg in Brabant. Het is een gemengd biologisch bedrijf van 17 ha met 10 melkkoeien, 25 schapen, 36 mestvarkens, 2 paarden en kippen. Interview met Willem de Ridder (Boer). Type: Zorggerichte zorgboerderij.
3. Vijfsprong: Zorgboerderij in Vorden voor cliënten met een verstandelijke beperking en een psychische/psychiatrische problematiek. Een deel van de cliënten woont op de boerderij. De Vijfsprong is een gemengd bedrijf met een antroposofische visie. Er zijn 22 melkkoeien, jongvee, 1 stier, 10 kippen, 4 mestvarkens, 3 fjordenpaarden en zuivelverwerking. Interview met Maarten Noot (werkbegeleider boerderij). Type: Zorggerichte zorgboerderij.
4. Iselhoeve: Zorgboerderij met verschillende doelgroepen: kinderen/jongeren met verstandelijke beperking en gedragsmatige/psychiatrische problemen en mensen uit de verslavingszorg. Bedrijf met melkkoeien, varkens en een paard. Interview met Meine Koopmans (boer) en Joost Heerschop (begeleider). Type: Zorggerichte zorgboerderij.
5. Noorderhoeve. Zorgboerderij in Schoorl voor cliënten met een verstandelijke beperking, cliënten uit de verslavingszorg en cliënten met een andere hulpvraag (b.v. burn-out). Gemengd biologisch bedrijf met 14 koeien, 30 schapen, 35 kippen, geiten, 2 paarden en zuivelverwerking. Interview met Paul Bijl (boer). Type: Zorggerichte zorgboerderij.
6. Nieuw Rijssenburg. Zorgboerderij (antroposofisch) in Driebergen met verschillende werkgebieden voor cliënten met een psychiatrische hulpvraag. Een deel van de cliënten woont op het bedrijf. Op de gemengde boerderij zijn 80 geiten, 70 kippen en 8 koeien. Er is ook zuivelverwerking. Interview met Theo Dekker (werkbegeleider veehouderij). Type: Zorggerichte zorgboerderij.
7. Icdracil. Manege waar cliënten met een verstandelijke beperking komen paardrijden. Interview met Marc Rothengarter (coördinator/directeur). Type: Manege gericht op mensen met een verstandelijke beperking.
8. Derk Klein Bramel: Coördinator van zorgboerderij de Vijfsprong.
9. Winfried Minne: Werkzaam als psychiater en verwijzer bij Nieuw Rijssenburg, de Vijfsprong en de Borgstichting (werkgemeenschappen voor mensen met een psychiatrische problematiek).
10. Zorgboerderij Sus Scrofa in Boxtel. Het is een biologisch varkensbedrijf. Er werken cliënten met een verstandelijke beperking, soms in combinatie met een autistische stoornis. Interview met Jolande Schellekens (boerin). Type: Produktiegerichte zorgboerderij.

11. Viermarken. Zorgboerderij in Enschede. Op de boerderij vinden cliënten met een psychische, sociale en lichamelijke hulpvraag een dagbesteding of een plek voor arbeidstraining. Er zijn 12 schapen, 65 kippen, vleeskuikens, 2 Lakenvelder koeien, 2 pinken en 1 kalf, 4 geiten, 6 hinds en een bok. Interview met Gert Veurink (deskundige dierhouderij). Type: Zorggerichte zorgboerderij.
12. Zorgboerderij Klaterspeel in Maarheeze. Boerderij voor cliënten met een verstandelijke beperking en cliënten met andere stoornissen, b.v. autistische stoornis. Op de boerderij zijn varkens, kippen, geiten, schapen, konijnen, vogels, vissen, cavia's, honden, hoenders, kalkoenen, pony's en een kalf. De varkens worden bedrijfsmatig gehouden; de andere dieren hobbymatig. Interview met Franca Swinkels (boerin). Type: Productiegerichte zorgboerderij.
13. Losserhof: Instelling voor verstandelijk gehandicaptenzorg in Losser. Er is een kinderboerderij en er zijn snoezelactiviteiten voor oudere gehandicapte bewoners. Aanwezige dieren: kalveren, varkens, geiten, schapen, kippen en kalkoenen. Interview met Gerard Gerth (beheerder kinderboerderij) en twee begeleidsters. Type: Kinderboerderij onderdeel van instelling.
14. Hans de Geus: Werkzaam bij IPC Plant-Dier Barneveld met als functie consultant kinderboerderijen.
15. Heldringstichting: Justitiële instelling voor jongeren in de leeftijd van 12-18 jaar, Lingewal, instelling voor jeugdpsychiatrie. Beide stichtingen maken gebruik van kinderboerderij de Kibboets. Op de boerderij zijn pony's, schapen, geiten, een varken, konijnen en cavia's. Interview met Jaap Broers, beheerder van de kinderboerderij. Type: kinderboerderij onderdeel van instelling.
16. Kooningsjacht. Instelling voor verstandelijk gehandicaptenzorg in Arnhem. Op het terrein is een kinderboerderij. Hier werken cliënten met een verstandelijke beperking, met lichamelijke handicaps en psychische stoornissen. Alle cliënten hebben zware gedragsmatige problemen. Er werken cliënten die op de instelling wonen en er zijn cliënten die elders wonen. Op de boerderij zijn paarden, geiten, schapen, kippen, een varken, een ezel, eenden en konijnen. Interview met Kees van Yperenburg; hoofd dagbesteding en coördinator boerderij. Type: kinderboerderij onderdeel van instelling.
17. Jeugddorp de Glindt. Instelling voor jeugdhulpverlening waar meer dan 100 kinderen/jongeren wonen in de leeftijd van 0-18 jaar. Jeugddorp de Glindt heeft een kinderboerderij; in gezinsgroep Overbeek werken kinderen ook met dieren. Interview met familie Overbeek (gezinsouders) en Jacob Bos (beheerder kinderboerderij). Type: kinderboerderij onderdeel van instelling en gezinshuis.
18. Franciscushof. Instelling voor psychiatrie in Raalte. Cliënten kunnen als onderdeel van een traject arbeid of een traject dagbesteding met dieren werken op het terrein. Er zijn schapen, kippen, een aantal pony's en tropische vogels. Interview met André Broeks, activiteitenbegeleider/therapeut dieren. Type: kinderboerderij onderdeel van instelling.
19. Psychiatrische instelling Spectrum in Warnsveld. Op het terrein van de instelling is een kinderboerderij waar cliënten met verschillende stoornissen (schizofrenie, psychotisch, autistisch, borderline, overspannen, eetstoornissen) komen voor dagbesteding en/of arbeidsrehabilitatie. Op de boerderij zijn schapen, 1 hangbuikzwijn, melkgeiten en dwerggeiten, paarden, kippen, cavia's en een kalf. Interview met Saskia Polman beheerder van de boerderij. Type: kinderboerderij onderdeel van instelling.